

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQDA HƏRBİ MÜNAQİŞƏLƏR
DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ**

İxtisas: 5603.01 – “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları”

Elm sahəsi: Hüquq

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: **Aytac Mehdi qızı Qasımova**

Elmi rəhbər: **h.e.d., prof. Əmir İbrahim oğlu Əliyev**

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQUN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ.....	16
1.1. Müasir beynəlxalq hüquqda “hərbi münaqişə” anlayışı: nəzəri və praktiki problemlər.....	16
1.2. Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların statusu: “uşaq” anlayışı, uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi və iştirakı problemi.....	28
1.3. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının ümumi və xüsusi müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri.....	38
1.4. Hərbi münaqişə qurbanı olan uşaqların müxtəlif istiqamətlərdə pozulmuş hüquqlarının bərpası beynəlxalq hüququn aktual problemi kimi.....	50
II FƏSİL. HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ.....	57
2.1. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin normativ hüquqi mexanizmləri.....	57
2.2. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarını müdafiə edən beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin fəaliyyət istiqamətləri.....	73
2.3. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi problemi.....	85
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜHARİBƏ QURBANLARI OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ.....	92
3.1. Ermənistan Respublikasının törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində uşaq hüquqlarının pozulmasına görə beynəlxalq məsuliyyəti.....	92
3.2. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli qanunvericiliyin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri.....	108
NƏTİCƏ.....	120
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	125

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq beynəlxalq hüququn inkişafında bir çox əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu zaman insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi uşaq hüquqlarının müdafiəsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Hətta bu sahənin spesifikliyi və əhəmiyyəti nəticəsində insan hüquqlarının prinsipləri sistemində uşaq hüquqlarının müdafiəsinin spesifik prinsipləri də formalaşmışdır. Belə ki, mühüm beynəlxalq sənədlərlə bu sahədə bir sıra əsas prinsiplər fərqləndirilir: uşaqlara münasibətdə diskriminasiyanın yolverilməzliyi prinsipi; uşaq mənafeələrinin daha yaxşı təmin edilməsi prinsipi; uşağın özünün fikirlərini azad ifadə etmək prinsipi; uşaqların sağ və sağlam inkişaf hüququnun təmin edilməsi prinsipi; uşaqların xüsusi müdafiəsi və mühafizəsi prinsipi; uşaqlara istənilən bütün sahələrdə ona xüsusi yanaşma prinsipi[10, 144].

Mövzunun aktuallığının ikinci istiqaməti isə hərbi münaqişələr dövründə insan, o cümlədən uşaq hüquqlarının qorunmasıdır. Beynəlxalq humanitar hüququn əsas məqsədlərindən biri hərbi münaqişələrdə iştirak etməyənləri, ilk növbədə mülki əhalini həmin münaqişənin mənfəi nəticələrindən qorumaqdır. Hərbi texnikanın və silahlanmanın təkmilləşməsi, müharibələrin aparılması metodlarının dəyişməsi isə bu məqsədin realizəsinə mane olur[90, 9].

Uşaqlar əhalinin daha həssas qrupuna aiddir. Həssaslıq dedikdə, himayəyə, xüsusi müdafiəyə, diqqət və qayğıya daha çox ehtiyacın olması nəzərdə tutulur, eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, uşaqlar öz hüquq və azadlıqlarını sərbəst şəkildə müdafiə edə bilmirlər. Fövqəladə hallarda və hərbi münaqişələr zamanı qadın və uşaqların müdafiəsi haqqında 1974-cü il tarixli Bəyannamənin 5-ci maddəsinə əsasən hərbi münaqişə iştirakçısı olan dövlətlər qadın və uşaqları müharibənin dağıdıcı təsirlərindən qorumaq üçün bütün mümkün səyləri göstərməli, təqiblərin, işgəncələrin, alçaldıcı rəftarın və zorakılığın və s. ləğv edilməsinə nail olmalıdırlar[53, 390]. BMT-nin keçmiş Baş Katibi Kofi Annan hərbi münaqişələrdə uşaqların müdafiəsi ilə bağlı çıxışında qeyd etmişdi ki, uşaqlar istənilən cəmiyyətin gələcəyi və ümididir, onları məhv etmək cəmiyyəti məhv etməkdir[111, 6].

Digər mülki əhali ilə müqayisədə uşaqların hərbi münacişələrdən daha çox əziyyət çəkməsinin konkret elmi izahları vardır. İlk növbədə, uşaqlar, həyatı inkişaf dövrünün həssas mərhələsində olduğundan hərbi münacişələrin nəticələrindən daha çox ziyan çəkirlər, yəni böyüklərlə müqayisədə hərbi münacişə qurbanı olan uşaqlar gələcək inkişafında həmin hərbi münacişənin izlərini uzun müddət saxlayırlar. İkincisi, böyüklərlə müqayisədə, uşaqlar münacişə şəraitinə uyğunlaşa bilmirlər və həmin şəraitə uyğun adekvat addımlar da ata bilmirlər. Üçüncüsü, hərbi münacişə qurbanı olan uşaqlar həmin münacişələrdən sonra ciddi maddi (yoxsulluq, səfalət, cinayətkarlığa meylətmə), sosial (narkomaniya, müxtəlif xəstəliklər) və mənəvi (valideyn himayəsindən məhrum olma, psixi pozuntular, təhsildən kənar düşmə) pozuntularla qarşılaşırlar. Dördüncüsü, uşaqların hüquqlarının qorunması zamanı dövlət, cəmiyyət və ailə tərəfindən onlara qarşı daim xüsusi diqqət göstərilməsi zəruriliyi hiss edilir.

2017-ci il statistikasına görə bütün dünyada 240 milyondan çox uşaq hərbi münacişələr gedən ölkələrdə yaşayır. Onların əksəriyyəti zorakılıq, yerdəyişmə, aclıq və hərbi qüvvələrin və qrupların istismarı ilə qarşılaşır. BMT hesabatlarına əsasən 2017-ci il ərzində hərbi münacişələrə cəlbətmə və istifadə halları da daxil olmaqla 21 mindən çox ciddi uşaq hüquqları pozuntuları baş vermişdir. 2018-ci ildə dünyanın 7 dövlətində (Əfqanıstan, Suriya, Myanma, Somali, Cənubi Sudan, Sudan, Yəmən) və 56 qeyri-hökumət hərbi qruplaşmalarında uşaqlardan hərbi münacişələrdə fəal şəkildə istifadə edilmişdir[181]. UNİCEF-in İcraçı direktoru Entoni Leyk qeyd edir ki, hazırda müharibələr nəticəsində 30 milyona yaxın uşaq öz yaşayış yerlərini tərk etmişdir[172]. Bu kateqoriya uşaqların çoxu valideynlərini itirir, zorlama, cinsi təhqirlərə və ya ağır əsəb sarsıntısına məruz qalırlar. Təxminən 300 minə yaxın 18 yaşına çatmayan uşaq əllərində silah əsgər-uşaqlar qismində müxtəlif hərbi münacişələrdə vuruşurlar[179].

Hərbi münacişələrdə uşaqların iştirakı üzrə yaş həddinin müəyyən edilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi səviyyədə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolda və 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada bu yaş həddi 15 yaş idisə, 2000-ci ildə qəbul edilmiş 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokolda hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və hərbi qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş həddi artırılaraq

18 yaş müəyyən edilmişdir. Bununla belə, müasir dövrün hərbi münaqişələrində 18 yaşadək uşaqların aktiv hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi geniş vüsət almışdır. BMT Baş Katibinin Uşaqlar və hərbi münaqişələr üzrə 2016-cı il hesabatına istinadən qeyd edək ki, dünyanın 14 ölkəsində, xüsusilə də Mərkəzi Afrika və Yaxın Şərqdə gedən hərbi münaqişələrdə azyaşlı uşaqlardan fəal şəkildə istifadə olunur[58, 37-40]. Buna görə də, hərbi münaqişələrə cəlb etmədə yaş həddinə riayət edilməməsi müasir beynəlxalq hüququn xüsusilə aktual problemidir.

Bundan başqa, hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi probleminin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, uşaqların müdafiəsi yalnız onların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi və ya iştirakı ilə deyil, eyni zamanda, hərbi münaqişədən sonrakı dövrdə onların hüquqlarının bərpası məsələsini də əhatə etməsi ilə bağlıdır. Hərbi münaqişə qurbanı olmuş uşaqların reabilitasiyası, itmiş uşaqların axtarışı, yenidən normal cəmiyyətə qayıdışı, ailələrinə qaytarılması, təhsil almaq imkanlarının bərpa edilməsi kimi məsələlərlə bağlı beynəlxalq səviyyədə müəyyən sənədlər qəbul edilmişdir, lakin bu sənədlər deklarativ xarakter daşıdığından lazımi səmərə verə bilmir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığını göstərən məsələlərdən biri Ermənistan Respublikasının (bundan sonra Ermənistan) Azərbaycan Respublikasına (bundan sonra Azərbaycan) təcavüzü nəticəsində uşaq hüquqlarının pozulması, qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş uşaqların sosial problemləri, müharibə nəticəsində valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə problemləri ilə bağlıdır.

Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində nəinki uşaq hüquqları, bütövlükdə insan hüquq və azadlıqları kütləvi və kobud şəkildə pozulmuşdur. Bu məsələ beynəlxalq aləmin diqqətinə ciddi sübutlarla çatdırılsa da, hələlik problemə ədalətli şəkildə qiymət verilməmiş, işğalçı tərəf isə layiqli cəzasını almamışdır. Uzun müddət ərzində Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizindən çoxu işğal edilmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “torpağımızın hər bir qarışının itirilməsi bizim üçün dəhşətlidir, ...düşmən tapdağı altında qalması bizim üçün ağır dərddir, böyük bir faciədir. Bizim əsas problemimiz Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü aradan qaldırmaq, işğal olmuş torpaqlarımızı azad etmək, Respublikanın ərazi bütövlüyünü təmin etməkdir” [6, 62].

Nəhayət, 2020-ci ilin 27 sentyabr - 09 noyabr tarixlərini əhatə edən 44 günlük Vətən Müharibəsi dövründə Azərbaycanın Ali Baş Komandanı, Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və Azərbaycan ordusunun əsl qəhrəmanlıq şücaəti ilə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edildi.

Ermənistan tərəfindən uzun müddət davam edən işğal siyasəti Azərbaycan üçün ağır nəticələr yaratmışdır. Bundan başqa, Ermənistan tərəfindən müasir dövrün ən dəhşətli faciələrindən olan Xocalı soyqırımı törədilmişdir. Bu soyqırım nəticəsində 613 nəfər, onlardan 106 qadın, 63 uşaq və 70 ahıl qətlə yetirilmiş, 1275 nəfər girov götürülmüş, 150 nəfərin taleyi isə bu günə qədər məlum deyil, 6 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir[7, 6; 8, 30-31]. Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində 1 milyona yaxın insan qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Bundan başqa, Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarında təkcə yüz mindən artıq uşağın təhsil aldığı 693 məktəb dağıdılmışdır. Münaqişə dövründə 53 azərbaycanlı uşaq itkin düşmüş, 18 uşaq isə bu günədək Ermənistanda əsirlikdədir[10, 41].

Ermənistan tərəfindən 30 ilə yaxın müddətdə nəinki beynəlxalq təşkilatların qərarları (məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri, BMT Baş Assambleyasının 14 mart 2008-ci il tarixli “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki vəziyyət” adlı qətnaməsi, Avropa Şurası Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş “ATƏT-in Minsk Qrupunun məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə”yə dair 2005-ci il tarixli qətnamə, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2016-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasının sərhəd rayonlarının sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsi haqqında” qətnamə və s.) yerinə yetirilmədi, əksinə, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində atəşkəsi pozmaqla Azərbaycanın yeni ərazilərini tutmağa cəhd edildi. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində təsbit olunan fərdi özünümüdafiə hüququndan istifadə edən Azərbaycan isə BMT Təhlükəsizlik Şurasının yuxarıda qeyd olunan qətnamələri ilə Ermənistanın azad etməli olduğu əraziləri işğaldan azad etdi. Sonradan 10 noyabr 2020-ci il tarixli Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli Bəyanata müvafiq olaraq hərbi əməliyyatlar dayanmaqla Azərbaycanın işğal edilmiş üç rayonu da Ermənistan tərəfindən təhvil verildi.

Azərbaycanın qalan digər əraziləri isə həmin Bəyanata əsasən hazırda Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin müvəqqəti nəzarəti altındadır. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, həm Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilən ərazilərdə (Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və s.), həm də Ermənistan tərəfindən təhvil verilən ərazilərdə (Ağdam, Kəlbəcər və Laçın) vəziyyət tamamilə eynidir: 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilmiş ərazilər mədəni irs də daxil olmaqla tam dağıdılmış və talan edilmiş, yaşayış üçün yararlı vəziyyətə salınmış, kütləvi şəkildə minalanmışdır[3, 6-7; 60, 6-7].

Mövzunun aktuallığını göstərən növbəti məsələ hərbi münafişə səbəbkarlarının beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Ermənistan-Azərbaycan münafişəsi praktikasında beynəlxalq məsuliyyət məsələlərinin təhlilində dövlətin və fiziki şəxslərin məsuliyyətinin fərqləndirilməsi zəruridir. Bununla əlaqədar qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərin müddəaları əsas götürülərək Ermənistanın dövlət kimi məsuliyyəti, o cümlədən törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə fiziki şəxslərin məsuliyyəti müəyyən edilməlidir.

Nəhayət, mövzu üzrə aktual məsələlərdən biri bütövlükdə uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində dövlətimizin apardığı məqsədyönlü fəaliyyətin təhlil edilməsidir. Qeyd edilməlidir ki, dövlətimiz bu sahədə əsas beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, kafayət qədər dövlətdaxili normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Praktiki fəaliyyətə gəldikdə isə bütün dövlət orqanlarında bu məsələyə yanaşma ciddi şəkildə qurulmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın da fəaliyyəti uşaq hüquqlarının qorunmasına öz ciddi töhfələrini vermiş və bu istiqamətdə çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Mövzunun elmi işlənmə dərəcəsi. Dissertasiyada beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, beynəlxalq humanitar hüquq və ona yaxın sferalarda tədqiqat aparan bir sıra yerli hüquqşünas alimlərin – Ə.İ.Əliyev, L.H.Hüseynov, R.F.Məmmədov, R.K.Məmmədov, İ.M.Rəhimov, V.İ.İbayev, E.T.Süleymanova, H.K.Hüseynova, A.İ.Mustafayeva, N.A.Adilov, S.A.Qaramollayeva və b.; əcnəbi alimlərdən, ilk növbədə, rus alimlərindən V.V.Alyoşin, S.V.Baxin, A.V.Belov, V.S.Vereşetin, A.Q.Volevodz, L.N.Qalenskaya, S.V.Qlotova, I.K.Qorodetskaya, A.Y.Kapustin,

İ.İ.Kotlyarov, L.V.Korbut, Q.I.Kurdyukov, İ.İ.Lukaşuk, T.D.Matveyeva, A.B.Mezyaev, O.P.Miroşniçenko, O.V.Pişkova, A.S.Podşibyakin, S.V.Polenina, M.Q.Smirnov, T.A.Titov və b.; Qərbi Avropa və Amerikan alimlərindən T.Betankurt, D.Bonn, R.Villiamson, E.Devid, M.Dutli, M.DaSilva, L.Dosvald-Beck, F.Kalsxoven, F.Krill, G.Maşel, D.Plattner, R.Karvin, M.J.Henkerts, D.Enyu, G.Solis, A.Kassese, A.C.Nilsson, S.C.Qrover, G.Oberleitner, M.Bote, K.J.Parç, V.A.Solf., F.Gomez, K.Feyter, D.Şelton, P.G.Carozza, S.Detrix, M.A.Drambl, T.Buk, C.Lundi, N.Uolker və b. əsərlərindən istifadə edilmiş və müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində meydana çıxan ictimai münasibətlər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquqi tənzimləmə, konkret olaraq beynəlxalq humanitar hüquq normaları, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə universal və regional xarakterli aktlar, beynəlxalq təşkilatların qərarları, beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarları, Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit olunan hüquq normaları və beynəlxalq hüquq doktrinası təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədini hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının müdafiəsinin kompleks şəkildə tədqiqi, hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların müdafiəsi üzrə beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin araşdırılması, hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda neqativ halların üzə çıxarılması, uşaqların müharibədən sonrakı reabilitasiyası üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması təşkil edir. Eyni zamanda, beynəlxalq humanitar hüquq normalarını, o cümlədən uşaq hüquqlarına dair normaları pozan Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi istiqamətində nəzəri-hüquqi əsasların formalaşdırılması və Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin irəli sürülməsi də hazırkı tədqiqat işinin məqsədlərindəndir.

Qeyd edilən məqsədlərə nail olmaq üçün **tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr** müəyyən edilmişdir:

- müasir beynəlxalq hüquqda “hərbi münaqişə” və “uşaq” anlayışlarının nəzəri və praktiki problemlərinin tədqiq edilməsi;
- uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması istiqamətində mövcud problemlərin araşdırılması;
- hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi aktların təhlili;
- BMT, o cümlədən UNICEF, Uşaq Hüquqları Komitəsinin və s. beynəlxalq qurumların hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqlara kömək göstərilməsi üzrə fəaliyyətinin təhlili;
- hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin araşdırılması;
- Avropa, Amerika və Afrikada regional səviyyədə qəbul edilmiş insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquqi və institusional mexanizmlərdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərin tədqiqi;
- hərbi münaqişələr gedişində dövlətlər və hərbi birləşmələr tərəfindən beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edilməsi probleminin araşdırılması, konkret hüquq pozuntularının üzə çıxarılması;
- hərbi münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının ümumi və xüsusi müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi aspektlərinin tədqiqi;
- Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər kontekstində ümumilikdə insan hüquqlarına dair, xüsusilə də uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının pozulması hallarının müəyyən edilməsi;
- Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətləri sübut edən halları üzə çıxarmaqla təqsirkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi əsaslarının araşdırılması;
- Respublikamızda uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin təhlili;
- Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi ilə məşğul olan dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının fəaliyyət istiqamətlərində təkmilləşdirmə meyllərinin araşdırılması.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada ümumnəzəri və xüsusi elmi metodlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Dissertasiya nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı əlaqəsini, tədqiqatın predmetini, məzmun və formasını əks etdirən dialektik metodlara əsaslanır. Daha sonra, dissertasiyada ümumi və xüsusi elmi-tədqiqat metodları: tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi, formal-məntiqi, statistik, konkret-sosioloji və s. metodlardan da geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada tədqiqatın elmi yeniliyini özündə ifadə edən aşağıdakı yeni elmi müddəalar müdafiəyə təqdim olunur:

1. Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi bir sıra vacib komponentləri özündə birləşdirir ki, onlardan ən əsasları “hərbi münaqişə” və “uşaq” anlayışlarına aydınlıq gətirilməsidir. Qeyd edilməlidir ki, hərbi münaqişələrə münasibətdə “uşaq” anlayışının müəyyən edilməsi zamanı yaş həddi meyarı əsas götürülməlidir. Bu zaman beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı, milli qanunvericilik aktlarında da yaş həddi qismində 18 yaş əsas götürülməlidir. Paralel olaraq, uşaqlara münasibətdə “hərbi münaqişə”lərə anlayış verilərkən onun nəticələrinin mülki əhaliyə, əsasən də ən həssas qrup olan uşaqlara vura biləcəyi ziyan nəzərə alınmalıdır. Bunları nəzərə alaraq, hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı özündə ciddi beynəlxalq öhdəliklər və təkmil nəzarət mexanizmləri müəyyən edən ayrıca beynəlxalq hüquqi sənədin işlənib hazırlanması zəruri hesab edilməlidir ki, burada da qeyd edilən istiqamətdə bir sıra vacib məsələlər özünün hüquqi həllini tapmalıdır.

2. Müasir dövrün beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrində, beynəlxalq terrorizm, dini ekstremizm, dövlətdaxili qarşıdurmalarda insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması halları baş verir. Belə vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərinə laqeyd münasibəti və ya həmin öhdəlikləri yerinə yetirməməsi ilə bağlıdır. Düzdür, beynəlxalq hüquqi aktlarda dövlətləri hərbi münaqişələrə yol verməməyə, mübahisələri dinc yolla həll etməyə çağıran kifayət qədər müddəalar vardır. Lakin həmin normaların realizə edilməməsi kütləvi insan tələfatına, qırğınlara, milyonlarla qaçqın və məcburi köçkünlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən dövlətləri beynəlxalq

öhdəliklərə riayət etməyə məcbur edən beynəlxalq səviyyədə mövcud mexanizmlər ciddi təkmilləşdirilməli və ya yeni işlək mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır.

3. Hərbi münaqişələr dövründə insan hüquqlarının, o cümlədən uşaq hüquqlarının müdafiəsi təkcə beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun müqavilə normaları ilə deyil, eyni zamanda, bu sahədə beynəlxalq adət normaları ilə tənzimlənməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində beynəlxalq adət normalarının pozulmasına görə məsuliyyəti nəzərdə tutan beynəlxalq praktika (məsələn, beynəlxalq tribunallar) kifayət qədərdir. Bu isə hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində dövlətləri həm beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun müqavilə normaları, həm də bu sahədə beynəlxalq adət normaları üzrə özlərinin beynəlxalq öhdəliklərinə eyni səviyyədə yanaşmaqla onları yerinə yetirməyə məcbur edir və dövlətlərin məsuliyyətinin daha da gücləndirilməsini təmin edir.

4. Hərbi münaqişələrdən sonra uşaqların hüquqlarının bərpası üzrə beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının qarşılıqlı fəaliyyət təsirliliyinin artırılması üçün 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Hərbi münaqişələrə cəlb edilmiş uşaqların hüquqlarının bərpasının tibbi, psixoloji və sosial məsələlərini nəzərdə tutan Fakultativ Protokolun qəbulu məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Daha sonra, həmin protokolda dövlətlərin iştirakı təmin edilməklə, onun dövlətdaxili realizəsi üçün də zəruri addımlar atılmalıdır. Nəhayət, Protokol üzrə də beynəlxalq nəzarət mexanizmi müəyyən edilməlidir.

5. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin, UNİCEF və Uşaq Hüquqları Komitəsinin hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mövcud fəaliyyətlərini nəzərə alaraq, bu təşkilatların çərçivəsində hərbi münaqişələr zamanı oğurlanmış, itkin düşmüş və hərbi birləşmələrə cəlb edilmiş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan xüsusi bir təsisatların (işçi qrupların, bölmələrin və digər struktur vahidlərinin) yaradılması məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində yaradılan həmin təsisatlar arasında ciddi koordinasiya da aparılmalıdır.

6. Hərbi münaqişələrdə uşaqlar, xüsusilə də yetkinlik yaşına çatmayan qızlar müxtəlif növ işgəncələrə, cinsi zorakılığa məruz qalırlar. Belə halların aradan qaldırılması yollarından biri dövlətlərin milli qanunvericiliklərində adıçəkilən cinayətlərin törədilməsinə qarşı ən sərt cəza növünün təyin edilməsi ilə bağlı müddəaların daxil edilməsidir. Eyni zamanda, bu sferada fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq üçün həmin cinayətləri törədənlərin başqa dövlətlərdə tutulduğu zaman müxtəlif hüquqi və siyasi yubadılmalara yol verilmədən müvafiq dövlətə təhvil verilməsinin təmin edilməsi üzrə dövlətlər arasında xüsusi razılaşma əldə edilməlidir. Qeyd edilən razılaşmanın isə universal və regional beynəlxalq müqavilələrə əlavə protokollar formasında qəbul edilməsi daha məqsədmüvafiq hesab edilə bilər.

7. Hərbi münaqişələr zamanı uşaqların və ümumilikdə mülki əhəlinin müdafiəsində həyati baxımdan ən vacib məsələlərdən biri sanitar və təhlükəsizlik zonalarının yaradılmasıdır. Belə zonalara hücumlar yolverilməzdir. Lakin bu “yolverilməzliyə” münaqişə tərəflərinin hərbi birləşmələri tərəfindən əməl edilməsi artıq ciddi sual doğurur. Bütün münaqişə tərəfləri, öz əsgərlərinə belə zonalara hücum etməməklə bağlı ideyaların aşılması istiqamətində maarifləndirmə işləri aparmalıdır. Fikrimizcə, belə zonaların yaradılması haqqında məsələ öz inkişafını və praktiki tətbiqini tapmalıdır, çünki bu tədbirin realizəsi uşaqların müdafiəsinin mümkün effektiv üsullarından biridir. Bununla əlaqədar olaraq, hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında yeni beynəlxalq hüquqi sənədin hazırlanması zamanı sanitar və təhlükəsiz zonalara aid olan normaların həmin sənəddə təsbit edilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Daha sonra, dövlətlərin milli qanunvericiliklərində də həmin münasibətlərin tənzimlənməsi qaydaları və elementləri tam şəkildə təsbit edilməlidir.

8. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında universal və regional beynəlxalq nəzarət mexanizmlərindən başqa, QHT-lər də öz fəaliyyət proqramlarında hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələsini daim gündəmdə saxlayır. QHT-lər konkret problemlərin işıqlandırılmasında, pozuntu faktlarının aşkarlanmasında daha səmərəli vasitə hesab edilir. Bunu nəzərə alaraq hərbi münaqişələr dövründə QHT-lərin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi zəruridir.

9. Ermənistan tərəfindən Azərbaycana və Azərbaycan xalqına qarşı beynəlxalq cinayətlər (təcavüz, soyqırımı, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər) törədilməsi yetərinə beynəlxalq sənədlərlə, faktlarla, video görüntülər və şahid ifadələri ilə tam sübuta yetirilmişdir. Bundan başqa, Ermənistan tərəfindən uşaq hüquqlarının pozulması adi hal almışdır ki, bu da Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini bir daha əsaslandırır. Bunlar 44 günlük Vətən Müharibəsi dövründə də tam şəkildə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır ki, bu da müvafiq beynəlxalq-hüquqi addımların atılmasını və Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti məsələsinin daha da aktuallaşmasını birbaşa zəruri edir.

10. Ermənistanın insan, o cümlədən uşaq hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyəti həm beynəlxalq hüquq, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun müqavilə normaları, həm də bu sahədə beynəlxalq adət normaları üzrə müəyyən edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistanın bu sahədə bəzi (məsələn, müəyyən növ silahların istifadəsinin qadağan edilməsini, o cümlədən minalarla bağlı məsuliyyəti nəzərdə tutan) beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaması, o cümlədən mühüm beynəlxalq müqavilələri gec ratifikasiya etməsi (məsələn, Azərbaycan Muzdluların cəlb edilməsinə, onlardan istifadə olunmasına, onların maliyyələşdirilməsinə və təliminə qarşı mübarizə haqqında 1989-cu il tarixli Beynəlxalq Konvensiyanın 1997-ci ildən iştirakçısı olmasına baxmayaraq, Ermənistan həmin Konvensiyaya 2020-ci ilin noyabrın əvvəllərində qoşulmuşdur) onu törədilən beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad etmir. Beynəlxalq adət normalarının mövcudluğu Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyəti üçün tam əsasdır və bu sahədə artıq kifayət qədər də beynəlxalq praktika formalaşmışdır.

11. Müasir dövrdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində, pozulmuş insan hüquqlarının bərpasında, insan hüquqlarının realizəsi üzrə vahid standartların hazırlanmasında ən effektiv beynəlxalq təşkilati mexanizm hesab olunur. Bunun ən əsas səbəblərindən biri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarlarının icra olunması vəziyyətidir. Bu səbəbdən, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təsir gücünü nəzərə alaraq, onun hüquqi əsası olan İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasında

(İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyası) hərbi münaqişə qurbanlarının, o cümlədən uşaqların hüquqlarının müdafiəsi, konkret olaraq onlara dəyən maddi ziyanın ödənilməsi və müvafiq məsələlərlə bağlı müraciət prosedurunda dəyişikliklər nəzərdə tutan normaların əlavə protokol şəklində daxil edilməsi məqsəduyğun hesab edilməlidir. Bundan əlavə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının təfsiri ilə bağlı səlahiyyətlərin verilməsi də zəruridir.

12. Respublikamızda uşaq hüquqları sferasında beynəlxalq hüquq normalarının səmərəli realizəsi üzrə əhəmiyyətli addımlardan ən əsası bu sahədə beynəlxalq və dövlətdaxili təminat mexanizmlərinin qarşılıqlı fəaliyyət münasibətlərinin düzgün qurulması və inkişafıdır. Bundan başqa, uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili realizəsi istiqamətində həm normativ-hüquqi, həmçinin təşkilati səviyyədə təkmilləşmə işlərinin aparılmasına zərurət vardır. Fəaliyyətində uşaq hüquqlarının müdafiəsi funksiyası olan hər bir dövlət və ya qeyri-dövlət orqanı bu funksiyanın prioritetliyini nəzərə almalı və öz fəaliyyətində vaxtaşırı yeniliklər etməlidir. Bu yeniliklər isə birbaşa olaraq uşaqların cəmiyyətə yaralı vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət etməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla əlaqələndirilməlidir ki, milli hüquq elmində indiyədək dissertasiya səviyyəsində hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi, hərbi münaqişə qurbanı olan uşaqların hüquqlarının bərpası problemləri istiqamətində kompleks tədqiqat aparılmamışdır. Bütövlükdə, respublikamızda uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə həsr edilmiş bəzi hüquqi tədqiqatlar olsa da, bunlar məsələyə ümumi[1;2] və ya konkret region praktikasında yanaşma üzərində qurulmuşdur[16]. Hazırkı tədqiqatda isə problemə daha konkret yanaşılmaqla, ilk dəfə olaraq, hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının müdafiəsi iki istiqamətdə - həm hərbi münaqişə dövründə, həm də münaqişədən sonrakı dövrdə uşaqların hüquqlarının bərpası prizmasından ətraflı və geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının müdafiəsi probleminə belə sistemli şəkildə yanaşma müvafiq məsələ ilə bağlı vahid nəzəri-hüquqi anlayışın formalaşdırılmasında yenilikdir.

Bundan əlavə, dissertasiyada ilk dəfə olaraq Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində uşaq hüquqlarının pozulmasına görə beynəlxalq məsuliyyəti

məsələləri, daha sonra Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli qanunvericiliyin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqarın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsinin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi təşkil edir. Dissertasiyada yeni beynəlxalq hüquqi sənədin qəbul edilməsinə dair tövsiyələr verilmiş, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdə əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür. Əsas nəticələr və təkliflər, həmçinin tədqiqatın materialları uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində işləyən mütəxəssislər tərəfindən; beynəlxalq hüquq aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbulunda; “Beynəlxalq ümumi hüquq”, “Beynəlxalq humanitar hüquq”, “Beynəlxalq cinayət hüququ”, “İnsan hüquqları” və s. fənlərin tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mühüm aspektləri ilə əlaqədar bir sıra məsələlər Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan jurnallarda və beynəlxalq konfrans materiallarında çap olunmuşdur. Daha sonra, tədqiqatçı dövlət layihəsi olan və Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrası tərəfindən hazırlanaraq Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr edilən, nəhayət geniş təqdimatı keçirilən “Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair” kompleks beynəlxalq hesabatın [3; 6] müəlliflərindən biridir ki, burada da dissertasiya tədqiqatında əldə edilmiş bəzi mühüm fikir və nəticələr təsbit edilmişdir.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, özündə 9 paragrafı birləşdirən 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Titul səhifəsi 318, Mündəricatı 2455, Girişi 26435, Əsas məzmunu 208144, Nəticəsi 10095, İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 18765 işarə olmaqla, ümumilikdə 266212 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ MÜASİR BEYNƏLXALQ HÜQUQUN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ

1.1. Müasir beynəlxalq hüquqda “hərbi münaqişə” anlayışı: nəzəri və praktiki problemlər

Məlum olduğu kimi, istənilən güc tətbiqi, hətta qanuni əsaslarla belə, əlverişsiz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Müasir dövrün hərbi münaqişələri insanların hüquq və azadlıqları üçün neqativ nəticələrlə müşayiət olunur. Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca müharibələr mövcud olub, eyni zamanda, döyüş əməliyyatlarının aparılmasını nizama salan qaydalar da mövcud olmuşdur. Əvvəlcə bu proses adət hüququ normaları ilə tənzimlənirdi, zaman keçdikcə bu qaydaları nizama salan beynəlxalq müqavilə normaları qəbul edilməyə başladı.

Müharibə, hərbi münaqişə sosial hadisələrdir, onlar zorakı metodlarla siyasətin davam etdirilməsidir, belə hadisələrdə adətən öz aralarında hərbi mübarizə aparan dövlətlər bir-birinə qarşı durur. Hər hərbi münaqişə müəyyən bir mübahisə, gərginliklər və uğursuzluqların təəcəssümüdür. İstənilən növ hərbi münaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılması və münaqişəyəqədərki vəziyyətin bərpası olduqca mürəkkəb bir prosesdir[125, 134].

Siyasətçilər, hərbi xadimlər, hüquqşünaslar tarixən hərbi münaqişələrə birmənalı münasibət göstərməyiblər. Belə ki, Roma İmperatoru Yuli Sezar qeyd edirdi ki, silah zamanı qanun keçərli deyildir[78, 40]. Müharibə hüququna münasibəti tənqidi olan Volter isə göstərirdi ki, sülh hüququnu mən kifayət qədər yaxşı bilirəm: o, sabitliyi saxlamaq üçün və hamıya anadangəlmə hüquqlardan istifadə etməyə imkan vermək üçündür. Lakin müharibə hüququna gəlincə, mən bilmirəm ki, bu nədir. İnsanların qətlini müəyyən edən qayda və qanunlar qəribə kəşf kimi görünür[124, 148]. Tarixən müharibənin hüquqaziddiliyi digər əksər alimlər tərəfindən də daim dəstəklənmişdir[72, 3].

Ancaq hüquqi nizamasalmanın və müharibənin aparılması qaydalarının təkmilləşdirilməsinin tərəfdarları daha ısrarlı idi və onlar bu sferada fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Beynəlxalq humanitar hüququn əleyhdarlarının səsləri dövlət və dini

xadimlərin, hərbi xadimlər, alimlər, diplomatlar, qanunların və müharibənin adətlərinin təkmilləşdirilməsini dəstəkləmiş hüquqşünaslar tərəfindən susdurula bilmişdi. Lakin bütün bunlara rəğmən, hərbi münaqişələrin sayı da azalmırdı.

Hələ XVII əsrdə Hüqo Qrotsi “Müharibə və sülh hüququ” adlı əsərində qeyd edirdi ki, əgər müharibələri dayandırmaq mümkün deyilsə, heç olmasa qətiləri və dağıntıları azaltmaq gərəkdir[169]. Daha sonra, dahi mütəfəkkir Şarl Lui Monteskye qeyd edirdi ki, beynəlxalq hüquq elə bir prinsipə əsaslanır ki, həmin prinsipə görə, dövlətlər sülh dövründə daha çox yaxşılıqlar, müharibə dövründə isə daha az pisliklər etməlidirlər[103, 106]. Bu fikirlər XXI əsrdə də öz aktuallığını saxlamışdır. Hazırda Suriya və İraqda davam edən hərbi münaqişələr, Afrika ölkələrindəki vətəndaş müharibələri, müxtəlif ölkələrdə baş verən böyük terror aktları dünyanın qlobal müharibə vəziyyətində olmasını göstərir.

Müasir dövrün hərbi münaqişələrinə misal kimi aşağıdakı münaqişələri göstərmək olar: 1967-ci ildən başlayan və hazırda da davam edən İsrail-Ərəb münaqişəsi; uzun müddət davam etmiş Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi; Liviyada vətəndaş müharibəsi; Mərkəzi Afrika Respublikasında münaqişə; Cənubi Sudanın hökumət qüvvələri ilə hərbi birləşmələr arasında münaqişə; Ukraynanın şərqindəki hərbi münaqişə; İraq İslam Şam Dövləti terror qruplaşmasının İraq və Suriyadakı münaqişəsi; Əfqanıstanda davam edən hərbi münaqişələr; Somalidə Əş-Şabab terror təşkilatı ilə mübarizə; Nigeriyada müsəlman və xristian icmaları arasında davam edən hərbi münaqişələr; Çad gölü hövzəsində (Niger, Çad, Nigeriya, Kamerun) Boko-Haram terror təşkilatı ilə mübarizə; Yəməndə sünni və şiələr arasında münaqişələr[166]; və s.

Göründüyü kimi, müasir dünyanın qlobal problemi olan hərbi münaqişələr əsasən dövlətdaxili, qeyri-beynəlxalq xarakterlidir və müxtəlif hərbi birləşmələr, terror təşkilatları ilə mübarizədə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Müasir dövrün hərbi münaqişələri ənənəvi hərbi münaqişələrdən fərqlənir. Bu istiqamətdə problemlərin tədqiqi üçün ilk növbədə, “hərbi münaqişə” anlayışına aydınlıq gətirilməlidir.

Əvvəlcə beynəlxalq münasibətlər sistemi haqqında təsəvvürlər ayrıca dövlətlər arasında müharibə və sülh anlayışlarından yaranırdı. Birinci dünya müharibəsinin sonuna qədər beynəlxalq hüquq müharibənin aparılması qaydalarını müəyyən edirdi, həmçinin, müharibənin elan edilməsi formaları və kombatantların davranış qaydaları və sülhün bağlanması kimi məsələlər də tənzimlənirdi. Həmin vaxt müharibə, əsasən dövlətlər arasında münaqişə kimi, hətta hərbi toqquşmaların bütün forma və təzahürləri kimi qiymətləndirilirdi. “Müharibə” termini bütün beynəlxalq aktlarda və razılaşmalarda təsbit edilmişdi. Belə ki, III Haaqa Konvensiyası, Müharibə haqqında Rəsmi Bəyannamə, Milli siyasətin aləti kimi müharibədən imtina haqqında Müqavilə (Brian-Kelloq Paktı), hətta Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin Preambulası dövlətləri müharibədən çəkinməyə çağırırdı[42, 1-2]. Bununla belə, münaqişələrə qarşı etinasız yanaşma mövcud beynəlxalq hüquq sisteminin böyük çatışmazlığı idi, bu sistem rəsmi şəkildə hərbi münaqişəni müharibəyə aid etmirdi. Dövlətlərarası münaqişələrin başlanğıcını nizama salan əsas institut müharibə elan edilməsi institutu idi, bu institut isə faktiki olaraq çox səmərəsiz idi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq sistem başqa formalar almağa başladı və Soyuq müharibə “müharibə” termininə yenidən baxılması üçün növbəti təkanı verdi. BMT Nizamnaməsində hərbi münaqişələri təsvir edən yeni terminologiya təsbit edilmişdi ki, bunlar: “təcavüz”, “hərbi münaqişə”, “güc tətbiqi” idi, bu terminlər beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri daha dəqiq fərqləndirməyə imkan verirdi. Mövcud tendensiya və dəyişikliklərin nəzərə alınması nəticəsində “müharibə” termini “hərbi münaqişə” anlayışı ilə əvəzləndi, hansı ki, güc tətbiqinin və təcavüzün təzahürünün daha geniş sferasını əhatə edirdi. Problem ondan ibarət idi ki, cinayətkar hərbi dəstələrin hücumları, ölkədaxili münaqişələr və s. müharibə elanı olmadan baş verirdi və hüquqi tənzimləmədən kənarda qalırdı.

XX əsrdə belə dəyişikliklər nəticəsində müharibə anlayışının təyininə formal yanaşmaya keçid baş verdi, bu zaman dövlət və onun hərəkətləri əsas yer tutmaqla, müxtəlif münaqişələrin obyektiv təhlilinə daha çox diqqət ayrılırdı. Beləliklə, hüquqi tənzimləmə sferasına münaqişələr, güc tətbiqi və ya təcavüzlə bağlı daha çox ictimai hadisələr düşürdü, artıq rəsmi şəkildə müharibə elan etmə kimi meyarın olmasına

ehtiyac yox idi. 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları bu müddəanı rəsmiləşdirdi. Yuxarıda göstərilmiş yanaşmanı inkişaf etdirməyə davam edərək, Cenevrə konvensiyalarına 1977-ci ildə I Əlavə Protokol “beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə” anlayışını təsbit etdi. Keçmiş müstəmləkə ölkələrinin azadlığa çıxması bu prosesə əhəmiyyətli təkan verdi[34, 225]. Nəticədə “hərbi münaqişə” termini “müharibə” terminini tamamilə əvəz etdi, bundan başqa, o bütün normativ və qanunvericilik aktlarında, həmçinin BMT sənədlərində istifadə edilməyə başladı.

Beynəlxalq hüquqi nöqteyi-nəzərdən tərəflər, hansılar ki, beynəlxalq hərbi münaqişədə iştirak edirlər, hüquq subyektivliyinə malik olmalıdır. Bununla belə, hərbi münaqişələr qeyri-beynəlxalq da ola bilər, bu müddəa BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin “Nikaraqua ABŞ-a qarşı” işi üzrə qərarında da təsbit edilmişdir[129, 212]. “Müharibə” və “hərbi münaqişə” anlayışlarının dəqiq müəyyənliliyi zərurəti həm də ondan ibarətdir ki, müharibə zamanı kardinal şəkildə fərqli ölçülər və hüquqi sənədlər tətbiq edilir, nəinki, hərbi münaqişələr vaxtı. Dövlətlərin arasında müharibə vaxtı bütün diplomatik, siyasi və iqtisadi münasibətlər kəsilə bilər, lakin hərbi münaqişə vaxtı həmin münasibətlər davam edir və fərqli hüquqi nəticələr doğurur. Bəzən dövlətlər öz beynəlxalq öhdəliklərindən də kənara çıxa bilər. Bu məsələ ilə bağlı İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsini qeyd etmək yerinə düşərdi. Həmin maddəyə əsasən müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı razılığa gələn yüksək tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərinə uyğun olmayan tədbirlər görə bilər[76, 61]. Yəni nəzərdə tutulur ki, bu nəticələr özü ilə insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə bəzi öhdəliklərin ləğvini (həmçinin yaşamaq hüququnu) doğurur.

“Hərbi münaqişə” və “müharibə” anlayışlarının dəqiq müəyyənliliyi ilə bağlı digər vacib məqam hərbi əməliyyatların başlanması səbəbləri ilə bağlıdır. Çünki, hərbi münaqişənin dayandırılması üzrə ədalətli tədbirlərin tətbiqi məhz bu meyardan asılıdır, eyni zamanda, bu və ya digər dövlətin və ya təşkilatın suveren dövlətin ərazisinə öz qoşunlarını daxil etməyə hüquqlarının olub-olmaması da bu meyarla

əlaqəlidir. Bundan başqa, hərbi münaqişənin müharibə kimi təyini həm ölkənin daxilində, həm də bütün dünya miqyasında siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Əgər Millətlər Cəmiyyəti zamanı müharibə elan edilməsi institutu hərbi münaqişənin dinamikasının inkişafında həlledici rol oynaydırsa, müasir dövrdə BMT Nizamnaməsinə görə humanitar intervensiya (və ya müdaxilə) institutu böyük rol oynayır. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən humanitar intervensiya dedikdə, bir dövlətin digər dövlətin ərazisində daim ölüm təhlükəsi altında olan şəxslərin müdafiəsi məqsədilə silah tətbiq etməsi nəzərdə tutulur, bir şərtlə ki, ərazisində silah tətbiq edilən dövlət mövcud problemi ya həll edə bilmir, ya da etmək istəmir[41, 70-75]. Məsələ burasındadır ki, müharibə və ya hərbi münaqişə vaxtı humanitar müdaxiləni əsaslandırmaq asandır, çünki dinc vaxtlarda BMT Nizamnaməsi üzrə dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməmək prinsipi əsas götürülür. Bütövlükdə, hüquq ədəbiyyatında humanitar müdaxiləyə yol verilməsinin bir sıra əsasları fərqləndirilir ki, bunlar da kifayət qədər mübahisəlidir[8, 37].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlı elmi ədəbiyyatlarda da vahid fikir yoxdur. Beynəlxalq hüquq alimi İ.İ.Lukaşukun qənaətinə, “müharibə” və “hərbi münaqişə” anlayışları arasında sərhəd şərti xarakter daşıyır, lakin bu sərhəd hərbi münaqişələr zamanı tətbiq edilən beynəlxalq hüquq üçün əhəmiyyətlidir[33, 328].

Hərbi münaqişədən fərqli olaraq, müharibə adətən dövlətin konkret siyasətinə xidmət edir və bir növ siyasətin realizə vasitəsi kimi çıxış edir. Hərbi nəzəriyyəçi və tarixçi Karl Klauzevitsin növbəti sözləri kifayət qədər aktualdır, müharibə – dövlətlər arasında geniş bir duela bənzəyir, həm də dövlətlərin arasında təkbətək döyüş və ya siyasi alət, dövlətin qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatması üçün vasitədir[123, 140].

N.Bermanın fikrincə, zaman keçdikcə, “müharibə” anlayışı artıq öz beynəlxalq hüquqi əhəmiyyətini tamamilə itirmişdir[47, 16]. Beynəlxalq hüquq elminin məşhur simalarından olan Antonio Kasse hesab edir ki, Cenevrə konvensiyalarına 1977-ci il I Əlavə Protokolundan sonra “Haaqa Hüququ” öz yerini “Hərbi münaqişələrin yeni humanitar hüququ”na vermişdir[56, 24]. Bundan sonra, ənənəvi müharibə anlayışı artıq öz effektini itirmiş və zamanın reallıqlarına uyğun olaraq müxtəlif

istiqlamətlərdə özünü göstərən hərbi münəqişələrin hüquqi tənziqlənməsi zərurəti meydana çıxmışdır.

1998-2012-ci illərdə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Prezidenti olmuş Jakob Kellenberger hərbi münəqişələrin beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterləri arasında fərq qoyaraq qeyd edir ki, hazırda qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münəqişələr daha çox yayılmış və daha çox dağıntı və mənfi nəticələr doğurur. Lakin təəssüflər olsun ki, qeyri-beynəlxalq münəqişənin konkret anlayışı yoxdur. Buna görə də, təcavüzün müxtəlif növləri, mütəşəkkil cinayətkar dəstələrin hücumlarına qeyri-beynəlxalq hərbi münəqişə anlayışını rahatlıqla aid etmək olmur[95, 616].

Mark Franji və Patrik Şultz qeyd edirlər ki, müharibə, bir dövlət tərəfindən digər dövlətin ərazisinə, əhalisinə və suverenliyinə qarşı aparılan təcavüzkar hərbi əməliyyatdır. Bir qayda olaraq, müharibə diplomatik yolla başlanır və sülh sazişi ilə başa çatır[136, 51-52]. Hesab edirik ki, bu yanaşma “müharibə” və “hərbi münəqişə” anlayışlarını fərqləndirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hərbi münəqişələrlə bağlı məsələlər tənziqlənərkən beynəlxalq humanitar hüququn normalarına üstünlük verilməlidir. Nüfuzlu Alman beynəlxalq hüquq alimi Volfqanq Qraf Vitstum göstərir ki, hərbi münəqişələr bütövlükdə beynəlxalq hüquq normaları vasitəsi ilə məhdudlaşdırılmalıdır[28, 869]. Beynəlxalq humanitar hüququn normaları tam həcmdə hərbi münəqişələr zamanı istənilən şəraitdə tətbiq edilməlidir.

Daha sonra tədqiqatlarda qeyd edilir ki, bütövlükdə beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq konsensusun ifadəsidir, o, insan həyatı və ləyaqətinin qorunması məqsədilə dövlətlər arasında razılaşdırılan “sosial kontrakt” kimi də qiymətləndirilir. Müasir dövrdə hərbi münəqişələrdə beynəlxalq humanitar hüquq normaları kütləvi şəkildə pozulduğundan, bu istiqamətdə təkmilləşmə işlərinin aparılmasına, daha işlək, real mexanizmlərin yaradılmasına zərurət vardır[48, 689-690].

Hərbi münəqişə anlayışının təyini çox əhəmiyyətlidir, çünki müharibə hüququ yalnız hərbi münəqişə baş verdiyi andan tətbiq edilməyə başlayır. Ancaq əhəmiyyətli problemlərdən biri odur ki, beynəlxalq hüquqi aktlarda “hərbi münəqişə”yə anlayış verilmir, deməli, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi mexanizminin fəaliyyət sərhədlərini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək də mürəkkəbləşir. Müasir hərbi

münaqişələrin əhəmiyyətli hissəsinin təhlili göstərir ki, onlar lazımi hüquqi əsaslandırmadan kənarda qalır, hərbi əməliyyatların ənənəvi anlayışının təsiri altında düşmərlər, lakin müharibədən az təhlükəli olurlar və uşaqların hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması ilə müşayiət olunurlar.

Beləliklə, hərbi münaqişənin elə bir beynəlxalq hüquqi anlayışına zərurət yaranır ki, hansı ki, iki və daha çox ölkənin arasında münaqişələr kimi beynəlxalq hüquqi aktlarda ənənəvi baxılan hərbi əməliyyatların çərçivələrini aşır.

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının təcrübəsində hərbi münaqişələrin məzmununun müəyyən edilməsinə çalışılmış və göstərilmişdir ki, hərbi münaqişələr o zaman baş verir ki, dövlətlər güc tətbiqinə qaçır və ya hökumət qüvvələrinin və mütəşəkkil hərbi qrupların arasında və ya bir dövlətin daxilində belə qrupların arasında uzunsürən hərbi münaqişə baş verir[45, 9]. Lakin bu anlayış olduqca qeyri-konkretidir. Bundan başqa, Yuqoslaviya Tribunalı çərçivəsində Tadiçin apellyasiyası üzrə Apellyasiya Kamerasının qeyd şərtində göstərilir ki, şübhəsiz ki, hərbi münaqişə, əgər o iki və ya daha çox dövlətin arasında baş verirsə, beynəlxalq xarakter daşıyır. Bundan başqa, daxili hərbi münaqişə, hansı ki, bir dövlətin ərazisində başlanır, beynəlxalq xarakter ala bilər. Bu, o zaman baş verir ki, həmin münaqişəyə başqa dövlət qarışır və ya daxili hərbi münaqişənin bəzi iştirakçıları həmin müdaxilə edən dövlətin adından hərəkət edirlər[110].

Fikrimizcə, hərbi münaqişələrin anlayışının müəyyən edilməsi zamanı beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələrin xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması zəruridir. Hərbi münaqişələr hüququnun tətbiqində də bu yanaşma mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müvafiq olaraq, hərbi münaqişələrin qurbanları olan uşaqların müdafiəsi zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi, beynəlxalq təşkilatların humanitar yardımını kimi məsələlər tam həll edilməmiş qalır.

Hərbi münaqişələrin anlayışı ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələri tənzimləyən normaların kəmiyyəti məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələrə aid beynəlxalq normalar beynəlxalq hərbi münaqişələrə aid normalardan dəfələrlə azdır.

Belə fərqin izahatını onda axtarmaq lazımdır ki, dövlətlər müharibə zamanı öz arasında münasibətləri maksimal dərəcədə nizama salmağa çalışır. Onlar başqa dövlətin düşmən hərəkətindən öz vətəndaşlarını müdafiə edən qaydaların yaradılmasında maraqlıdirlar. Dövlətlər daxili münaqişələri ölkədaxili səviyyədə həll etməyə üstünlük verirlər, belə problemlərə xarici müdaxiləni isə adətən istisna etməyə çalışırlar.

Müasir beynəlxalq hüquq bir tərəfdən, dövlətin daxili işlərinə istənilən müdaxiləni qadağan edir, digər tərəfdən, daxili hərbi münaqişə şəraitində daxili konstitusiyaya qaydasının qorunması və insan hüquqlarının müdafiəsi naminə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi problemi yaranır. Beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq münaqişə arasında hədlərin dəqiq təyini insan hüquqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq hüququn bu və ya digər normalarının tətbiqinin əsasını təyin etməyə imkan verir. Buna yalnız həmin münaqişələrin anlayışının dəqiq təyini vasitəsilə nail olmaq olar.

Beynəlxalq humanitar hüquq beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq olmasından asılı olmayaraq hərbi münaqişələrin nəticələrini maksimal dərəcədə məhdudlaşdırmağı hədəfləyir. Beynəlxalq humanitar hüququn müddəalarına uyğun olaraq, müdafiə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən, xəstə, yaralı hərbi əsirlərə və mülki şəxslərə göstərilməlidir. Beynəlxalq humanitar hüquq həmçinin döyüş əməliyyatlarının aparılması vaxtı münaqişə tərəflərinin hüquq və vəzifələrini də müəyyən edir.

Beynəlxalq hərbi münaqişə və ya beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə iki və ya daha çox tərəflər arasında yaranan münaqişədir. Bu anlayış bütün Cenevrə konvensiyaları üçün ümumidir (md. 2).

Hərbi münaqişənin mövcudluğu beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi üçün ilkin şərtidir, amma hüquq normalarının mövcud toplusunda onun təyini üçün lazım olan elementlər aydın şəkildə göstərilməmişdir, yəni iki dövlətin arasında bu və ya digər vəziyyət hərbi münaqişə kimi qiymətləndirilə bilərməi sualına ətraflı, dəqiq cavab verilmir. Həqiqətən, 2-ci maddə dövlətlərin silah tətbiq etdiyi münaqişələrlə bağlı Cenevrə konvensiyalarının təsiri sferasını məhdudlaşdırır. Cenevrə

konvensiyalarına kommentariyalarda (Jan Piktenin şərhlərində) daha ətraflı meyarlar izah edilir: iki dövlətin arasında yaranan və hərbi qulluqçuları hərəkətə gətirən istənilən fikir ayrılığı 2-ci maddənin mənasına görə hərbi münaqişədir (hətta tərəflərdən biri müharibə vəziyyətlərini tanımasa belə). Münaqişə və insan itkisinin miqyaslarının nə qədər davam etməsi vacib deyildir[54, 261]. Bundan başqa, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı bildirdi ki, hərbi münaqişə hər dəfə dövlətlərin arasında hərbi qüvvə tətbiq edilən zaman baş verir.

Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsinə əsaslanaraq, beynəlxalq hərbi münaqişələrə vuruşan tərəflərdən birinin xeyrinə üçüncü dövlətin hərbi müdaxiləsi kimi baxmaq olar. Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hərbi münaqişə, əgər tərəflərdən biri müharibə vəziyyətlərini tanımasa belə baş verir. Ancaq münaqişədə olan hər iki tərəf müharibə vəziyyətlərini tanımasa da, bu hal Cenevrə konvensiyaların tətbiqinə mane olmamalıdır, çünki həmin sənədlər dövlətlərin xeyrinə yox, hərbi münaqişə qurbanlarının hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə bağlanmışdır.

1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi beynəlxalq hərbi münaqişə anlayışına milli azadlıq müharibəsini daxil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, suveren dövlətin ərazisindəki hər hansı bir xalqın və ya icmanın ayrılmaq istəyi ilə həmin hökumətlə hərbi münaqişəsi beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə kimi tanınmır və milli azadlıq müharibəsinə də aid edilmir. Bu başqa dövlətlərin müdaxiləsi ilə ərazi işğalı ilə müşayiət olunarsa, artıq beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi halları baş verir.

XX əsrin ikinci yarısından dövlətlərin başqa bir dövlətin ərazisində öz iqtisadi və siyasi maraqlarını təsbit etməsi məqsədilə həmin dövlətin ərazisinə müxtəlif səpkilərdə (iqtisadi, maliyyə, hərbi yardım, texniki dəstək və s.) müdaxiləsi, hətta nizami ordu yeritməsi artıq adət halını almışdır. 1978-1989-cu illərdə Əfqanıstanda baş vermiş müharibə bunu sübut edir[113, 458]. Hazırda isə oxşar proseslər Suriya, İraq, Somali və s. ölkələrdə davam edir.

Təəssüflər olsun ki, beynəlxalq hüquq və onun doktrinası qeyd edilən daxili hərbi münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn hansı müddəasının tətbiqini konkret müəyyən edə bilmir.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr istənilən bir dövlətin ərazisində həmin dövlətin hərbi qüvvələri ilə hökumət əleyhinə qüvvələr və digər hərbi birləşmələr arasında baş verən hərbi münaqişədir. Bu zaman hökumətə qarşı çıxan qüvvələr həmin dövlətin müəyyən bir ərazisində nəzarətə malik olmaqla, öz mütəşəkkil hərbi qüvvələrinə də malik olur. Məsələn, Moldovada baş vermiş Dnestryanı hərbi münaqişəsi, Kolumbiya, Filippin, Sudanda baş vermiş daxili münaqişələr, 2012-ci ildə Malidə baş vermiş hərbi münaqişə və s. qeyd etmək olar. Tarixə nəzər salsaq, ABŞ-da Vətəndaş müharibəsini (1861-1965), Rusiyada vətəndaş müharibəsini (1918-1920) də qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələrə aid etmək olar.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrdə növbəti beynəlxalq hüquqi aktlar tətbiq edilir: Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddə, Mədəni dəyərlərin müdafiəsi haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının 19-cu maddəsi, bu Konvensiyaya 1999-cu il tarixli İkinci Protokol, Cenevrə konvensiyalarına 1977-ci il II Əlavə Protokolu, Adi silahların konkret növlərinin tətbiqinin məhdudiyyəti və ləğvi haqqında Konvensiyaya 1996-cı il II Protokol, 1998-ci il Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu, və s.

Beynəlxalq xarakter daşımayan hərbi münaqişə anlayışı, 1949-cu ildə Cenevrə konvensiyalarının qəbul edilməsi ilə formalaşmışdır. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin təklifi ilə Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin layihəsindən, “vətəndaş müharibəsi”, “müstəmləkə münaqişələri”, “dini müharibələr” kimi anlayışlar çıxarılmışdır. Bu terminlərin çıxarılması 3-cü maddənin təsir qüvvəsinin məhdudlaşdırılmaması məqsədi güdürdü[138, 208]. Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddə birmənalı şəkildə beynəlxalq humanitar hüququn inkişafında böyük nailiyyətdir, lakin o qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişəyə anlayış vermir.

Cenevrə konvensiyalarına II Əlavə Protokol daxili qaydanın, nizam-intizamın pozulması, daxili gərginlik vəziyyətinin yaranması ilə müşayiət olunan hadisələrə tətbiq edilmir, belə aktlar hərbi münaqişə kimi qiymətləndirilmir. Beləliklə, II Əlavə Protokol, Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddədən fərqli olaraq, qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişə anlayışının dəqiqləşdirilməsinə əhəmiyyətli addım kimi müəyyən edilə bilər.

Tərəflərdən birinin ərazisinin yeganə meyar kimi çıxış etdiyi 3-cü maddədən fərqli olaraq, II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi bütün hərbi münaqişələrə tətbiq edilmir və bir neçə meyarla məhdudlaşdırılır. Bir qayda olaraq, tərəflərdən birinin ərazisi meyarı əsas olaraq qaldı. Ümumi anlamda ərazi anlayışı münaqişənin qeyri-beynəlxalq xarakterini müəyyən edir. Belə yanaşma həm dövlətlərin təcrübəsi, həmçinin beynəlxalq hüquq doktrinası ilə təsdiq edilmişdir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında belə bir fikir formalaşmışdır ki, beynəlxalq humanitar hüquq qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələrin iki növünü fərqləndirir[75, 13-19; 50, 581-609]:

1. Məhdudlaşdırılmış miqyasda Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin təsiri altında düşən qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələr. Belə münaqişələrə II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin tələblərinə cavab verməyən bütün hərbi münaqişələr aiddir, buna görə həmin münaqişələrə humanizm prinsipinə əsaslanan beynəlxalq humanitar hüququn ümumi prinsipləri tətbiq edilir;

2. Böyük intensivliyi və hərbi əməliyyatların geniş miqyasları ilə seçilən və II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi ilə tənzimlənən, həmçinin Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin təsiri altında düşən qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələr.

Qeyd edilən bölgünün aparılmasına səbəb II Əlavə Protokolun Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddəni inkişaf etdirməsi olmuşdur. Adıçəkilən Protokol mövcud vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişə bilməmişdir, yalnız müəyyən fərqli məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Fikrimizcə, belə bir tendensiya müsbət addım kimi qəbul edilməli deyil, çünki müasir dövrdə hərbi münaqişələrin sayının intensiv şəkildə artması şəraitində belə bir qeyri-müəyyənliyin, konkret tənzimləmə qaydasının olmaması həm dövlətlərin öz bildikləri kimi hərəkət etməsinə, vəziyyətdən sui-istifadəyə və nəticədə də kütləvi şəkildə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına yol açır.

Müasir beynəlxalq hüquqda qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrin digər bir çatışmayan xüsusiyyəti ondadır ki, ümumi fikrə əsasən, qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə zamanı heç bir orqanın səlahiyyəti yoxdur ki, Cenevrə konvensiyaları və ya protokollarının tətbiq edilib-edilməməsini müəyyən etsin.

Bundan başqa, Cenevrə konvensiyaları və protokolları müharibənin qurbanlarının müdafiəsinə aid olan əsas hüquqi prinsiplərin və normaların bu münaqişənin iştirakçıları barəsində tətbiqi məqsədi ilə münaqişənin mövcudluğu barədə konkret mexanizm və dəqiq müəyyənətmə proseduru nəzərdə tutmur. Belə məsələlərin həlli üçün obyektiv meyarların və prosedurların işlənilib-hazırlanması həm beynəlxalq, həmçinin dövlətdaxili səviyyədə aktual məsələdir. Nəzərə alsaq ki, dünyada müxtəlif hüquq sistemləri vardır və hərbi münaqişələrin sayı da durmadan çoxalır, bu amillər qeyd edilən problemin aktuallığını bir qədər də artırır.

Hərbi münaqişələr baş verən vaxtı dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı beynəlxalq hüquqda məhdudiyyətlər mövcud olmadığından dövlətlər öz ərazilərində baş verən münaqişələri həll etmək, qanun və qaydanı bərpa etmək üçün güc tətbiq edirlər. Bir növ, baş verən hərbi münaqişənin qeyri-beynəlxalq xarakterini dövlət özü təyin edir. Lakin, bizim fikrimizcə, belə hallarda kənar müdaxilənin, üçüncü dövlətin (və ya dövlətlərin), yaxud da səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində vəziyyətə müdaxiləsi daha məqsədəuyğundur.

Hərbi münaqişələrin həm beynəlxalq, həmçinin qeyri-beynəlxalq növləri arasındakı fərqlərinə baxmayaraq, özündə həyata və sağlamlığa təhlükəni əks etdirir, həmçinin mülki əhalinin hüquqlarına və xüsusən də belə münaqişələrin ən zəif iştirakçısı olan uşaqlara təhlükəni ehtiva edir. Buna görə də, hesab edirik ki, hərbi münaqişələrin qurbanları olan uşaqların müdafiəsinin realizəsi vaxtı onların xarakterindən asılı olaraq hərbi münaqişələrin spesifikasiyasını nəzərə almaq lazımdır.

Bu isə qeyd edilən istiqamətdə insan hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarının təkmilləşdirilməsini və ya yeni normaların qəbul edilməsini zəruri edir. Bu nöqteyi-nəzərdən hərbi münaqişələrin qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında vahid beynəlxalq hüquqi sənədinin hazırlanması zamanı hərbi münaqişə anlayışının təyininə xüsusi əhəmiyyət verilməli, müasir dövrdə baş verən həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrin spesifik xüsusiyyətləri bu anlayışda öz əksini tapmalıdır.

Cenevrə konvensiyalarının və əlavə protokolların rejimi çərçivəsində istifadə olunan müxtəlif normalar hal-hazırda geniş yayılmış beynəlmilləşdirilmiş

münaqişələrin nəniki qarşısını ala bilmir, eyni zamanda insan hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm tədbirlər görülmür, nəhayət beynəlxalq məsuliyyət tədbirləri həyata keçirilmir. Bundan başqa, məlumdur ki, hərbi münaqişələrin beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq növlərə bölgüsü böyük siyasi manipulyasiyalar üçün çox rahat bir vasitəyə çevrilmişdir. Bu isə beynəlxalq humanitar hüquq normalarını çox səmərəsiz bir statusla beynəlxalq cəmiyyətə təqdim edir və bununla da beynəlxalq hüquqa olan inamı aradan qaldırır.

1.2. Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların statusu: “uşaq” anlayışı, uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi və iştirakı problemi

Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların statusunun müəyyən edilməsi əsas məsələlərdən hesab edilməlidir ki, bununla da bilavasitə uşaqların hüquqlarının məzmunu müəyyən edilir. Ayrı-ayrı insan hüquqları yalnız hüquqi münasibətlərin müəyyən hissəsinə aid olur (məsələn, vətəndaşlıqla, qadınlarla və ya uşaqlarla bağlılığı ola bilər)[137, 65]. Əgər söhbət insanların öz hüquqlarını müdafiə etmək qabiliyyətindən gedirsə, uşaqlar öz hüquqlarını müstəqil şəkildə qorumağa qadir deyildir. Uşaqların beynəlxalq və ya dövlətdaxili hüquqi normalara əsaslanan hüquqları adətən böyükklər tərəfindən realizə edilir.

Ümumiyyətlə, “uşaq” anlayışı çoxmənalıdır, həm insanın həyat dövrü ilə, həm də fiziki və əqli cəhətdən inkişafı dövrünə münasibətdə geniş anlamda istifadə olunur. Uşaq dedikdə, adətən “kiçik”, “azyaşlı” insanlar nəzərdə tutulur, hansı ki, öz yaşına görə hələ sərbəstlik əldə etməmişdir. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının preambulasına əsasən “uşaq” anlayışına müxtəlif kontekstlərdə və müəyyən hüquq normalarında təsbit olunan müxtəlif funksiyalara uyğun olaraq rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsini BƏT Konvensiyaları, 1966-cı il beynəlxalq paktları və digər beynəlxalq sənədlər də nəzərdə tutur. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının təhlili zamanı uşaq anlayışına dair bəzi qeyri-müəyyənliklər meydana çıxır. Belə suallara ana bətnində olan rüşeymin hüquqlara malik olub-olmaması, yaş həddi kimi məsələləri aid etmək olar. Bu suallar

1989-cu il Konvensiyasının mətninin hazırlanması zamanı da geniş müzakirə obyektinə olmuşdur.

Mübahisə doğuran suallardan birincisi ana bətnində olan rüşeymin “uşaq” anlayışına aid edilib-edilməməsi ilə bağlıdır. 1989-cu il Konvensiyasına müvafiq olaraq, hər bir insan 18 yaşına çatanaq bu Konvensiyanın məqsədləri üçün uşaq sayılır, bir şərtlə ki, həmin uşaq barəsində tətbiq edilən qanuna görə o, yetkinlik yaşına daha əvvəl çatmış olmasın[89, 184]. Lakin qeyd edək ki, 1959-cu il Uşaq hüquqlarına dair Bəyannaməyə istinad edən bu Konvensiyanın preambulasında göstərilir ki, uşağın istər doğrulmazdan əvvəl, istərsə də doğrulduqdan sonra xüsusi mühafizəyə və qayğıya, o cümlədən lazımi hüquqi müdafiəyə ehtiyacı vardır[44, 826].

Qeyd edilən məsələ ilə bağlı dövlətlər arasında fikir ayrılıqlarını nəzərə alan konvensiya müəllifləri müvafiq problemin həllini dövlətdaxili hüququn səlahiyyətinə buraxmağa qərar vermişlər. Bəzi (Amerika insan hüquqları konvensiyası[67, 133]) sənədlər istisna olmaqla, əksər beynəlxalq hüquqi sənədlər insan hüquqlarının müdafiəsini doğrulduqdan sonra nəzərdə tutur və bu səbəbdən də ana bətnindəki rüşeymi beynəlxalq hüququn subyektinə kimi qəbul etmirlər. Beləcə, ana bətnindəki rüşeymi beynəlxalq hüquqi baxımdan “uşaq” anlayışına aid etmək mümkün olmur.

“Uşaq” anlayışının müəyyən edilməsi zamanı növbəti mübahisəli məsələ yetkinlik yaşı ilə bağlıdır. Bu məsələnin həllini də 1989-cu il Konvensiyası dövlətdaxili qanunvericiliyin öhdəsinə buraxmışdır. Yetkinlik yaşının müəyyən edilməsi ölkələr üzrə fərqlidir. Adətən bu 18 yaş həddində müəyyən edilir, lakin 21 yaş (Toqo), hətta Laosda bu məsələ hüquqi cəhətdən təsbit edilməmiş və insanın həddi-buluğa çatması anı ilə müəyyən edilir.

Belə çıxır ki, 18-21 yaş arasında şəxslər həm Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın müdafiəsindən, həmçinin öz ölkələrində yetkinlik yaşına çatmışlara aid hüquqi müdafiədən məhrum olurlar. Başqa sözlə desək, bu kateqoriya insanlar “hüquqi vakuuma” düşürlər.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya ilə yanaşı, digər beynəlxalq hüquqi aktlarda yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə edilir. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda “18

yaşdan aşağı şəxslər” (md. 6.5), “yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər” (md. 10, md. 26), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda “qeyri-müstəqil uşaqlar” (md. 10.1), Avropa Sosial Xartiyasında “yeniyyətlər” kimi ifadələrdən istifadə olunur.

“Uşaq” anlayışını fiziki və əqli baxımdan sərbəst olmayan şəxslər kimi müəyyən edərkən hüquq normalarının tamamlanması üçün əlavə edilən meyarları da nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların müxtəlif yaş qrupları müxtəlif ehtiyaclara malikdir və onların hüquqi tənzimlənməsi meyarları da müxtəlifdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə uşaqlar işləməyə və ailə qurmağa tez başlayırlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə uşaqların valideynlərdən asılılığı, təhsil müddəti və sərbəst həyata uyğunlaşması uzun vaxt çəkir. Bütün bu proseslər uşağın yetkinlik dövrünə qədəm qoyması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, uşaq hüquqlarının təhlil edərkən, uşağın yetkinlik yaşına çatması anını müəyyən etmək kritik məsələdir. Bu məqam uşaqda hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin olmasını müəyyən edir. Milli qanunvericilik, adətən uşaqların yaş qrupları barəsində fərqlər aparır. Uşağın yaşından asılı olaraq müxtəlif hərəkətlər barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyəti tanına bilər. Məsələn, Fransada uşaq 16 yaşından əmək müqaviləsini bağlamaq hüququna malikdir, Yunanıstanda bu hədd 14, Azərbaycanda isə 16-dır. Valideynlərin razılığı olmadan sazişləri imzalamaq hüququ Avstriyada 14 yaşdan, Polşada 16 yaşdan başlayır. Övladlığa götürülmədən imtina etmək hüququ Estoniyada 10, Danimarkada 12, Belçikada isə 15 yaşdan başlayır. Beləliklə, məhdud fəaliyyət qabiliyyətinin yaranması yaşı milli mədəniyyətdən, ənənədən və başqa amillərdən asılıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər əsasən dinc dövrdə qüvvədə olur, hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi naminə uşaq anlayışının müəyyən edilməsi həm yaşadığımız dövrdəki çoxsaylı hərbi münaqişələrin qurbanları olan uşaqların müdafiəsi, həmçinin gələcəkdə baş verəcək hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunması işində qeyri-müəyyənliyə yol verilməməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi kontekstində “uşaq” anlayışını müəyyən edərkən, beynəlxalq humanitar hüququn mövcud standartlarını qeyd etmək lazımdır. Üstün olan normaya əsasən uşaqların xüsusi müdafiədən istifadə üçün yaş həddi 15-dir. Ancaq normaların əksəriyyəti yuxarı yaş həddi kimi 18 yaşı müəyyən edir. Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən ölüm hökmü 18 yaşdan aşağı şəxsə tətbiq edilə bilməz (md. 68.4). 18 yaş həddi həmçinin I Əlavə Protokolda (md. 77.5), II Əlavə Protokolda (md. 6.4) da təsbit edilmişdir. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya da şəxsin uşaq hesab edilməsi üçün 18 yaşı yuxarı hədd kimi müəyyənləşdirmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsi hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və hərbi qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş kimi 15 yaşı təsbit etmişdir. BMT-nin Uşaq hüquqları üzrə Komissiyası 1989-cu il Konvensiyasına Fakultativ Protokolu hazırlamış və 2000-ci ilin yanvar ayında qəbul edilmiş bu sənəddə hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və hərbi qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş kimi 18 yaş müəyyən edilmişdir[86, 3-7].

Yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq hüquqi sənədlərin müddəalarını nəzərə alaraq hesab edirik ki, hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ayrıca beynəlxalq konvensiyanın işlənilib hazırlanması zamanı, xüsusilə də “uşaq” anlayışına tərif verilməsi zamanı şəxsin yetkinlik yaşına çatmaması meyarı kimi 18 yaşın müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Hərbi münaqişələrdə uşaqların iştirakı və bütövlükdə uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi müasir dövrün ən ciddi problemlərindən biridir. Bu problem 1990-cı illərdən xüsusilə intensiv xarakter almış, hətta Uşaqlar və hərbi münaqişələr ilə bağlı BMT-nin xüsusi nümayəndəsi də təyin edilmişdir.

Hərbi münaqişələrin uşaqlara təsiri müxtəlif formalara malikdir. Hərbi münaqişə dövründə uşaqların müdafiəsi üzrə məsələnin həlli üçün, həmçinin hüquq pozucularının cəzasızlığına son qoymaq üçün, BMT Təhlükəsizlik Şurası pozuntuların altı kateqoriyasını müəyyən etmişdir: uşaqların qətli və ya onlara xəsarət yetirilməsi; uşaqların əsgər kimi toplanması və onlardan əsgər qismində istifadə; uşaqlar barəsində cinsi zorakılıq; məktəblərə və ya xəstəxanalara hücumlar; humanitar təşkilatların fəaliyyətinə

qadağa qoyulması; uşaqların oğurlanması[122, 39]. Göstərilən pozuntuların qarşısının alınması məqsədilə 2005-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Müşahidə və hesabat mexanizmini təsis etmişdir. Bu qurumun vəzifəsi dünyanın müxtəlif ölkələrində sisteməlik müşahidələrin aparılması yolu ilə uşaq hüquqlarına qarşı cinayət hadisələrinin sənədləşdirilməsi və müvafiq məruzələrin tərtib edilməsidir.

Təşkilati mexanizmlərlə yanaşı, uşaqların hərbi münəqişələrə cəlb edilməsini inkar edən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokollar, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci il Roma Statutu, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya 2000-ci il Fakultativ Protokolu, BƏT-in 182 saylı Konvensiyası, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1261 (1999-cu il), 1314 (2000-ci il), 1379 (2001-ci il), 1460 (2003-cü il), 1539 (2004-cü il), 1612 (2005-ci il), 1882 (2009-cu il) sayılı qətnamələri və s. sənədlərdir. 2006-cı ildə qəbul edilmiş Belfast Bəyannaməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sənəddə göstərilir ki, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya da daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn normaları uşaqların hərbi münəqişələrə cəlb edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmalıdır (md. 11)[178]. Uşaqlardan canlı sipər kimi istifadə edən şəxsləri və ümumilikdə hərbi məqsədlərin realizəsi üçün uşaqlardan istifadə edən şəxsləri müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər törədən şəxslər kimi mühakimə etmək lazımdır.

Bütövlükdə, uşaqların hərbi münəqişələrə cəlb edilməsi probleminə yaş həddi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu problemin üzərində dayanmaq istərdik. Qeyd edək ki, yeniyetmələrin hərbi əməliyyatlardan tamamilə təcrid edilməsi qeyri-mümkündür. Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsi hərbi münəqişə tərəflərinə hərbiyə çağırış yaşının 15-dən 18-ə qaldırılmasını təklif edərək hərbi əməliyyatlarda iştirak üçün yaşlı əhaliyə üstünlük verilməsini təsbit edir. Qeyd edək ki, bu norma şərti xarakter daşıyır, çünki dövlətlər hərbi vəziyyətin mürəkkəbliyinə istinad edərək gənclərin hərbiyə səfərbər edilməsini əsaslandırır bilərlər[26, 21]. Əgər beynəlxalq hərbi münəqişə dövründə I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsinin əksinə olaraq 15 yaşdan aşağı şəxslər hərbi əməliyyatlara cəlb edilibsə, həmin şəxslər göstərilən Protokolun təsir dairəsindən kənarda qalmır və xüsusi beynəlxalq hüquqi müdafiədən istifadə edə bilər.

15 yaşadək şəxslərin hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsinə qadağa qeyd etdiyimiz I

Əlavə Protokolla yanaşı, II Əlavə Protokolun 4.3-cü maddəsi ilə də müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, 15 yaşı tamam olmamış uşaqlar hərbi qüvvələrə cəlb edilmir və onlara hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə icazə verilmir[71, 139].

Cenevrə Konvensiyaları sisteminin yaş meyarı ilə yanaşı, uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakı zamanı müdafiəsi ilə bağlı digər vacib məqamı onların statusu ilə bağlıdır. Cenevrə konvensiyalarına əsasən uşaqların tutulması, əsir götürülməsi vaxtı onlara uşaq-əsgər statusu verilir. III Cenevrə Konvensiyasının (Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında Konvensiya) 4-cü maddəsi, I Əlavə Protokolun 43.2-ci maddəsi müvafiq məsələləri tənzimləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əsir statusunun verilməsi üçün yaş məhdudiyyəti mövcud deyildir.

Hərbi münaqişə dövründə uşaqlar tərəfindən edilmiş hüquq pozmalar üçün məsuliyyəti müəyyən edərkən ilk növbədə, həmin pozuntuları törədənin yaşını dəqiq müəyyən etmək lazımdır, yalnız bundan sonra həmin şəxsin beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarını pozması haqqında fikir yürütmək olar.

Uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakı ilə bağlı hüquqi tənzimləmə məsələsi 1989-cu il Konvensiyasında da öz təsbitini tapmışdır. Bu Konvensiyanın 38-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər hərbi münaqişələr zamanı onlara tətbiq edilən və uşaqlara aidiyyəti olan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət bəsləməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. İştirakçı-dövlətlər 15 yaşına çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər[80, 196]. Bu maddə Cenevrə konvensiyalarına II Əlavə Protokolun 4.3-cü maddəsindən fərqli olaraq, uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsindən çəkindirməklə bağlı pozitiv tədbirlərin görülməsini müəyyən edir. Hesab edirik ki, normalar arasında mübahisə yaranarsa *lex specialis* prinsipi əsas götürülməli və uşaqların vəziyyəti ilə bağlı daha pozitiv məqamı özündə əks etdirən 1989-cu il Konvensiyası əsas götürülməlidir.

Bizim fikrimizcə, 1989-cu il Konvensiyasının əsas neqativ tərəfi uşaqların hərbi münaqişələrə və ümumilikdə hərbiyə çağırılması yaşı həddinin 18 yox, 15 yaş müəyyən edilməsidir. Bu məsələdə də dövlətlər vahid fikirdə olmamışdı, əksər dövlətlər səfərbərlik yaşının 18-ə qaldırılması üçün öz milli hərbi qanunvericiliklərini köklü şəkildə dəyişməli

olduğunu əsas gətirərək bu məsələdən yan keçmişdi. Lakin hərbi münafişlərin sayının artması, xüsusilə də azyaşlıların bu münafişlərdə iştirakı problemi intensiv xarakter aldığından müvafiq məsələ ilə bağlı müzakirələr davam etdirildi.

Aparılan müzakirələrin nəticəsi 25 may 2000-ci il tarixdə BMT Baş Məclisinin 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokol qəbul etməsi oldu. Bu sənəd hərbiyə cəlbəmə yaşının 18-ə qaldırılmasına nail oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən Fakultativ Protokolun hazırlaması vaxtı dövlətlərin əksəriyyəti onun xeyrinə fikir bildirmişdir. Bununla belə, ABŞ və Böyük Britaniya kimi böyük dövlətlərin nümayəndələri yeni dəyişikliklərlə tam şəkildə razılaşmırdı. ABŞ nümayəndə heyəti yeni dəyişikliyi dövlətdaxili qanunvericilik və hüquq tətbiqi praktikasına uyğunlaşdırmaq üçün yaş həddinin 17 edilməsini tələb edirdi. Böyük Britaniya bu dəyişikliyin milli qanunvericiliyə adaptasiyasında meydana çıxacaq maneələrin aşılması üçün bir müddət Protokolda iştirakdan imtina da etmişdi. Müzakirə və mübahisələrdən sonra kompromis əldə edildi və Protokolun 1-ci maddəsində qeyd edildi ki, iştirakçı-dövlətlər onların hərbi qüvvələrinin 18 yaşına çatmamış hərbi qulluqçularının hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər[51, 118].

Qeyd etmək olar ki, bu norma insan hüquqları üzrə əksər beynəlxalq müqavilələrdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair müqavilələrin çoxu konkret nəticənin əldə edilməsi üzrə dövlətlərin üzərinə öhdəliklər qoyur, yəni hüquq və azadlığın pozulmasına yol verilməməsini dövlətlərdən tələb edirlər. Bu Protokolda isə biz müəyyən dövlətlərdən müəyyən bir davranışın realizəsi tələbini görürük. Bundan başqa, Protokolun 1-ci maddəsindəki “bütün mümkün tədbirləri görürlər” ifadəsi 18 yaşı tamam olmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda istifadəsinə nəzəri baxımdan icazə verir. Eyni zamanda, belə vəziyyət ümumi qayda kimi yox, istisna kimi qiymətləndirilməlidir. Məcburi çağırışa gəlincə, Fakultativ Protokolun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər 18 yaşına çatmamış şəxslərin bu dövlətlərin hərbi qüvvələrinə məcburi çağırışa cəlb edilməməsini təmin edirlər.

Məcburi çağırışın minimal yaşının artımı bu Protokolun böyük nailiyyəti idi, çünki Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya və Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokol dövlətləri hərbiyə çağırış məsələsində daha böyük yaş həddinə üstünlük verməyə çağırır.

Beləcə, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Fakultativ Protokol uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakdan müdafiəsinin təminatı yolunda əhəmiyyətli addım oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirak etmək yaşının təyini məsələsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi sənədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bu məsələ beynəlxalq problem kimi öz aktuallığını itirmir. Bəzi ölkələrdə uşaqları hələ erkən yaşlarından ağır işlərə cəlb etmək, o cümlədən hərbi əməliyyatlara cəlb etmək normal qarşılır. Belə ki, BMT Baş Katibinin Uşaqlar və Somalidə hərbi münaqişə məsələsinə dair Təhlükəsizlik Şurasına verdiyi 22 dekabr 2016-cı il tarixli Hesabatına əsasən hesabat dövrü (2010-2016) üçün aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi və iştirakı üzrə 6163 təsdiq edilmiş hal qeydə alınmışdır ki, onlardan 5933-ü oğlan, 230 qızlardır. Somalidə fəaliyyət göstərən Əş-Şəbab terror qruplaşması hətta 9 yaşlı uşaqları partlayıcı maddələrin daşınması, məlumat ötürülməsində istifadə edir. 1 avqust 2015-ci ildə Əş-Şəbab qruplaşması Xaqarey kəndində məşq düşərgəsi yaratmışdır, hansında ki, 9-15 yaş arası 60 oğlan uşağı aktiv təlimlər keçmişdir[114, 5].

Daxili münaqişələrin tez-tez baş verdiyi ölkələrdə uşaq-əsgərlərin sayı durmadan artır. Adi əsgərlər kimi uşaqların könüllü və zorakı yığılması — bu müasir dövrün reallıqlarıdır və hal-hazırda müxtəlif qruplaşmaların sıralarında oğlanlar kimi qızlar da cəlb olunurlar. UNİCEF-in verdiyi məlumatlara əsasən 43 milyon uşaq məktəbə getmək imkanından məhrumdur. Belə məhrumiyyətə müxtəlif səbəblər yol açır, hərbi münaqişələr onlardan birincisidir. BMT Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarın İdarəsinin (QAKİ) 2016-cı il Məruzəsinə əsasən, münaqişələrə və zorakılığa görə doğma yerlərindən qaçmağa məcbur olmuş milyonlarla uşaq, məktəbə getmək imkanından məhrumdur. Qaçqın-uşaqların yarısı ibtidai məktəbə gedir və yalnız bu kateqoriyadan 22% yeniyetmə orta məktəbə gedə bilər. Məktəbli yaşında olan 6 milyon qaçqın-uşaqdan 3,7 milyonu məktəbə getmir. 1,75 milyon uşaq ibtidai, 1,95 milyon yeniyetmə orta məktəbə getmirlər. BMT Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarı Filippo Qrandi mövcud vəziyyəti “böhran” adlandırmışdır. Ən acınacaqlı vəziyyət Çad, Konqo, Efiopiya, Keniya, Livan və Pakistandadır. Məruzənin müəllifləri Suriyada münaqişənin nəticələrinə diqqət cəlb edərək göstərirlər ki, hazırda 2,1 milyon uşaq və yeniyetmə məktəbə getmir. Əgər 2009-

cu ildə bu ölkədə 94 faiz uşaq məktəbə gedirdisə, 2016-cı ilin iyulunda bu göstərici yalnız 60 faiz təşkil etmişdir[174].

5 fevral 2007-ci ildə Paris şəhərində Mühəribədən azad olmuş uşaqlar adlı keçirilmiş beynəlxalq konfrans iştirakçısı olan 70-dən çox ölkə müxtəlif tövsiyə və qaydaların məcmusu olan Paris Prinsiplərini qəbul etdilər. Bu prinsiplər məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir, bununla belə, bu sənəd uşaqların müdafiəsi ilə bağlı hərəkətə keçməyə çağırırdır, belə ki, uşaqlar hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmasınlar, uşaqlardan kəşfiyyatçı kimi istifadə edilməsin, uşaqları cinsi zorakılığa məruz qoymasınlar. Paris prinsipləri hərbi əməliyyatlarda iştirak edən dövlətləri öz milli qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqi standartlara uyğunlaşdırmağa çağırır[53, 407-409].

Beləliklə, dünya ictimaiyyəti ümumi fikrə gəlməlidir ki, əhalinin zəif qrupları olan uşaqların müdafiəsinə dair beynəlxalq norma, standart və tövsiyələr məcburi olmalıdır. Yalnız həmin normalara ciddi şəkildə əməl edilməsi şəraitində uşaqların hüquqlarının real, effektiv müdafiəsindən və pozuntu hallarının azalmasından danışmaq olar.

Hərbi münaqişələrə uşaqların cəlb edilməsi nəticəsində uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq halları, onlara fiziki zərər yetirilməsi, uşaqlarda müxtəlif xəstəliklərin üzə çıxması kimi problemlər müasir dövrün aktual problemləri sırasındadır. Sadalanan problemlər 1990-cı illərdə keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş hərbi münaqişələrdə, daha sonra Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq cinayətlərdə özünü büruzə vermişdir.

Hazırda isə Sudan (Darfur əyaləti), Somali kimi ölkələrdə baş verən hərbi münaqişələrdə azyaşlı qızların zorlanması, uşaqlar arasında QİÇS və digər xəstəliklər kütləvi hal almışdır. BMT-nin Uşaqlar və hərbi münaqişələr üzrə Xüsusi işçi Qrupunun Cənubi Sudanla bağlı 12 may 2015-ci il Hesabatında göstərilir ki, bu ölkədə azyaşlı qızların kütləvi şəkildə zorakılığa məruz qalması, cinsi zorakılıq, tibbi xidmətdən tamamilə məhrum olması, aktiv döyüş əməliyyatlarına cəlb edilməsi hallarına yol verilir[134, 5]. Hərbi münaqişələr həmçinin insan immun çatışmazlığı virusu/QİÇS-in yayılmasına imkan yaradan şəraiti ağırlaşdırır. Son məlumatlara görə, Saharadan cənubdakı Afrika ölkələri immun çatışmazlığı virusu epidemiyasının əsas ağırlığını daşıyır, çünki, bütün dünya üzrə bu xəstəliyə yoluxanların 66%-i, o cümlədən, uşaqların 90%-i bu

ölkələrdə yaşayır. Bu regionda ölüm hallarının hər dördündən üçü QİÇS-lə bağlıdır[92, 4].

Son zamanlar Cənubi Sudan, Nigeriya, Uqanda, Keniya və başqa dövlətlərdə müşahidə olunan hərbi münaqişələr dövründə uşaqlar barəsində cinsi zorakılığın yayılmasının qarşısının alınması üçün BMT çərçivəsində hazırlanmış proqramların, xüsusi işçi qruplarının fəaliyyəti kifayət qədər səmərə verə bilmir. Hesab edirik ki, konkret olaraq hərbi münaqişələrdə uşaqlara qarşı cinsi zorakılığa yol verilməsi probleminin davamlı xarakter almasının əsas səbəbləri bunlardır: zorakılıq törədənlərin cəzasız qalması və ya həmin şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi mexanizminin qeyri-ışlək olması və yaxud da heç olmaması; dövlətlərin bu cinayətlərin qarşısının alınmasında maraq göstərməməsi və ya maraq göstərmək gücündə olmaması; bu problemin həlli kifayət qədər maliyyə vəsaiti, insan resursları tələb etdiyindən və insan həyatı üçün təhlükəli olduğundan (QİÇS və s xəstəliklər) digər dövlətlərin yardım göstərməklə bağlı real dəstəyinin olmaması.

Lakin beynəlxalq ictimaiyyət nəzərə almalıdır ki, cinayətkarlar cəzalandırılmadıqda cinayətlərin sayı da azalmayacaqdır.

2009-cu ildə Münaqişə şəraitində cinsi zorakılıq məsələləri üzrə BMT Baş Katibinin Xüsusi nümayəndəsi institutu təsis edilmişdir. Öz səlahiyyətlərinin icrası məqsədilə bu Xüsusi nümayəndə öz fəaliyyətinə dair illik məruzələri BMT Baş Məclisinə, İnsan Hüquqları Şurasına və ECOSOC-a təqdim edir. Münaqişə şəraitində Xüsusi nümayəndə UNİCEF və Uşaqlar barəsində zorakılıqla mübarizə üzrə idarələrarası işçi qrupu ilə əməkdaşlıq edir[37].

Birmənalı qeyd edilməlidir ki, uşaqların müdafiəsi və hüquqlarının təmin edilməsi xeyriyyəçilik fəaliyyəti yox, öhdəlikdir. Uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşması yalnız əməkdaşlığın və dövlətlərin arasında tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması şəraitində mümkündür, eyni zamanda, dövlət daxilində, nazirliklərin arasında, yerli hökumət orqanlarının və ictimai strukturların müxtəlif qurumları, müstəqil təşkilatlar, vətəndaş cəmiyyəti qrupları və əlbəttə, kütləvi informasiya vasitələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığı uşaq hüquqlarının müdafiəsində pozitiv nəticələr əldə edilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Beləliklə, 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları, 1977-ci il I və II əlavə protokollar, 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya, 2000-ci il tarixli Fakultativ Protokol və digər beynəlxalq hüquqi sənədlər uşaqların hərbi münaqişələrdə statusu, uşaq anlayışının

müəyyən edilməsi, münaqişələrə cəlb edilməsi, onların iştirakı, uşaqların hərbi münaqişələrdən çəkindirilməsi ilə bağlı dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı vacib normalar təsbit etmişdir. Lakin kifayət qədər problemlər, o cümlədən yaşadığımız dünyada əsgər-uşaqların mövcudluğu bu normaların dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmaması, riayət edilməməsinin göstəricisidir.

Fikrimizcə, dövlətləri bu normaların icrasına, sadəcə riayət edilməsinə məcbur edən mexanizmlərin olmaması və ya olduğu təqdirdə qeyri-effektiv fəaliyyəti bu istiqamətdə problemlərin daha da çoxalmasına yol açmışdır və açacaqdır. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri uşaqların hərbi qüvvələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması üzrə milli və beynəlxalq tədbirləri aktivləşdirməlidirlər, xüsusilə də, bu istiqamətdə qanunvericilik aktları qəbul edilməli, beynəlxalq mexanizmlərin dövlət daxilində fəaliyyətinə normal şərait yaradılmalı, problemlərin üzə çıxarılması və aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər arasında, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində səmərəli əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Daha sonra, əhalinin həssas qrupları olan uşaqların müdafiəsi barəsində mövcud beynəlxalq norma, standart və tövsiyələrə məcburi hüquqi qüvvə verilməli, yeni normaların qəbul edilməsi ilə beynəlxalq hüquqi sənədlərdə müvafiq təkmilləşdirmələr aparılmalıdır.

1.3. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının ümumi və xüsusi müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri

Son illərin hərbi münaqişələrinin nəticələri göstərir ki, uşaqlar daha çox qurban olmaqla həm zorakılıq obyektı, eyni zamanda zorakılıq aktlarının icraçıları kimi çıxış edirlər. Hərbi münaqişələr şəraitində uşaqların əzabları ən müxtəlif səbəblərdən yarana bilər. Uşaqların ölüm halları və şikəst edilməsindən başqa, kütləvi sayda uşaqlar məcburi yerdəyişmə və köçmə zamanı fiziki və mənəvi əzablara məruz qalırlar. Hal-hazırda müharibələr nəticəsində köçürülmələrə məruz qalmış uşaqların sayı 28 milyonu keçir[171]. Həmin kateqoriya uşaqların çoxu valideynlərini itirir, zorlama, cinsi təhqirlərə və ya ağır əsəb sarsıntısına məruz qalırlar. Təxminən 300 minə yaxın 18 yaşına çatmayan uşaq əllərində silah əsgər-uşaqlar qismində müxtəlif hərbi münaqişələrdə vuruşurlar[179].

İnkişafının kritik mərhələlərində hərbi münaqişələrə cəlb edilmiş uşaqlar böyükrlə müqayisədə, özündə müharibənin daha güclü təsirini hiss edirlər. Uşaqların heç bir başqa kateqoriyası hərbi münaqişə atəşində olmuş uşaqlar kimi həssas ola bilməz.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların hüquqi müdafiəsi beynəlxalq humanitar hüquqa İkinci dünya müharibəsindən sonra daxil edilmişdir. 1949-cu ildə dörd Cenevrə konvensiyalarının qəbul edilməsi və 1977-ci il əlavə protokolları dünya ictimaiyyətinin bu məsələ ilə bağlı birgə söylərinin nəticəsi idi. Həmin konvensiya və protokollarda məhz uşaqlara aid olan çoxsaylı müddəalar təsbit edilmişdir. Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların müdafiəsinin təminatı üzrə söylər 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın qəbulundan sonra da inkişaf etmişdir. Cenevrə konvensiyaları hərbi münaqişə vəziyyətində uşaqların vəziyyətinə aid olan unikal xarakterə malikdir. Bu konvensiyalara humanitar hüququn normaları inkorporasiya edilmişdir, hansı ki, bütün hərbi münaqişə ərzində tam həcmdə tətbiq olunmağa imkan verir.

Beynəlxalq humanitar hüquq hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən uşaqların ümumi müdafiəsini və daha həssas kateqoriya şəxslər kimi uşaqların xüsusi müdafiəsini nəzərdə tutur. Bu gün, bütün dünyada gedən münaqişələrin 90 faizə qədər qurbanı mülki əhalinin payına düşür, həmin 90 faizdə uşaqlar və qadınlar üstünlük təşkil edirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Birinci dünya müharibəsində bu rəqəm 5 faiz təşkil edirdi, İkinci dünya müharibəsində isə təqribən 48 faizdir[97, 165].

Beynəlxalq hüquqi müdafiə bütün mülki əhaliyə, həm də hər kəsə ayrı-ayrılıqda tətbiq edilir. Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokola əsasən mülki əhali və ayrıca mülki şəxslər hərbi əməliyyatlarla əlaqədar yaranan təhlükələrdən ümumi müdafiədən istifadə edirlər (md. 51)[51, 242]. Beynəlxalq hərbi münaqişə zamanı uşaqlar Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasının müdafiəsi altında olan şəxslər kateqoriyasına daxildirlər. Bu Konvensiyanın normalarına uyğun olaraq, “kiçik vətəndaşlar” himayə edilən şəxslərlə rəftara aid bütün normaların təsiri altına düşürlər[109, 141]. Bundan başqa, uşaqlar müharibənin aparılmasına aid olan beynəlxalq humanitar hüququn normalarının təsiri altına düşürlər. Mülki şəxslərin və kombatantların arasında fərqlin

müəyyən edilməsi ehtiyacını nəzərdə tutan və mülki əhaliyə hücumu qadağan edən bu müddəalar 1977-ci il I Əlavə Protokolda da təsbit edilmişdir.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrdə uşaqlar hərbi hərəkətlərdə iştirak etməyən şəxslərlə rəftara aid olan əsas zamanətlərin müdafiəsi altındadırlar. Müvafiq müddəalar Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddədə öz təsbitini tapmışdır. Bundan başqa, Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair II Əlavə Protokol əhali və ayrıca mülki şəxsləri hərbi hücumun obyektinə kimi qəbul edilməməsini müəyyən edən prinsipləri təsbit etmişdir, eyni zamanda, mülki əhalini qorxutmaq məqsədilə zorakılıq aktları və ya zorakılıqla təhdidlər qadağan edilir.

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarında təsbit edilən müddəalar insanlarla humanist davranış prinsipinə riayət etməyə yönəlmişdir. Bu prinsip irqinə, dərisinin rənginə, dininə, cinsinə, mənşəyinə və ya əmlak vəziyyətinə və ya başqa analoji meyarlara fərq qoymadan tətbiq edilir. Aydındır ki, təcrübədə diskriminasiyanın tamamilə qadağası mümkün olmur, xüsusilə də hərbi münaqişə zamanı bu prinsipə riayət edilməsi demək olar ki, real görünmür.

İnsanlar istənilən şəraitdə (həmçinin hərbi münaqişələr zamanı) hüquqlardan istifadə edirlər, o hüquqları ki, heç kim müvəqqəti dayandırmağa haqlı deyildir və həmin hüquqlara riayət edilməsi dövlətlərin öhdəliyi kimi müəyyən edilmişdir. Hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyən bütün şəxslər, öz şəxsiyyətinin və şərəfinin hörməti hüququna malikdir, öz ailə və dini hüquqlarından istifadə etmək, həmçinin müxtəlif şəraitdə özünə qarşı insani münasibət göstərilməsini tələb etməkdə haqlıdır. Ümumi vəziyyətə uyğun olaraq bilavasitə hərbi münaqişədə iştirak etməyən şəxslərlə humanist rəftar etməyə və yuxarıda sadalanmış insan hüquqlarını nəzərə alaraq, bütün Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddə aşağıdakıları qadağan edir: həyata qəsd və fiziki toxunulmazlıq, xüsusilə də müxtəlif növ qətlər, şikəstetmə, qəddar davranış, işgəncə, əzab; girov götürülməsi; insan ləyaqətinə qəsd etmə, xüsusilə də təhqiredici və alçaldıcı rəftar; sivil millətlər tərəfindən zəruri sayılan məhkəmə zamanətləri əsasında lazımı qaydada təsis edilmiş məhkəmənin ilkin qərarı olmadan mühakimə və cəza təyin etmək.

Sadalanan hüquqlar əsas və ayrılmaz hüquqlardır, bütün insanlara, o cümlədən uşaqlara məxsusdur. Buna görə də, hesab edirik ki, hərbi münaqişə qurbanı olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında istənilən sənəddə bütün ayrılmaz hüquqlara şərtsiz riayət etmə ilə bağlı müddəə nəzərdə tutulmalıdır.

Beynəlxalq hüquqi aktlar hərbi münaqişə zonasında olan uşaqların müdafiəsinə xüsusi diqqət ayırır. Baxmayaraq ki, IV Cenevrə Konvensiyası uşaqların müdafiəsi haqqında çoxsaylı müddəaları özündə əks etdirir, uşaqların xüsusi müdafiədən istifadə etməsi ilə bağlı prinsip bu konvensiyada dəqiq və aydın şəkildə müəyyən edilməmişdir. Mövcud boşluq I Əlavə Protokolun 77-ci maddəsi ilə doldurulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən uşaqlar xüsusi hörmətdən istifadə edirlər və onlara istənilən növ ədəbsiz qəsddən müdafiə təmin olunur. Münaqişədə olan tərəflər yaş və digər səbəbdən uşaqlara münasibətdə müdafiə və köməyi təmin etməyi öhdəsinə götürür. Beləliklə, I Əlavə Protokolda beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə zamanı uşaqların xüsusi müdafiəsi prinsipi təsbit edilmişdir.

II Əlavə Protokolun “Əsas zəmanətlər” adlı 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı uşaqlara lazımi qayğı və kömək göstərilməsi təmin olunur. Sonra bu maddədə uşaqlara aid olan xüsusi tədbirlər sadalanır, hansılar ki, qeyd etdiyimiz ümumi qaydanı konkretləşdirir[62, 33]. Adıçəkilən 4-cü maddənin quruluşu göstərir ki, II Əlavə Protokolun müəllifləri qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı uşaqların müdafiəsinə nə qədər əhəmiyyətli yanaşıblar. Belə olan halda biz, qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı uşaqların xüsusi müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi səviyyədə tənzimlənməsi haqqında fikir yürüdə bilirik.

Hələ II Əlavə Protokol qəbul edilməzdən öncə, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələsi o qədər əhəmiyyətli idi ki, 1974-cü ildə Fövqəladə şəraitdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi haqqında BMT Baş Məclisi xüsusi Bəyannamə qəbul etmişdi. Bəyannamə, BMT-nin bütün üzv-ölkələrindən hərbi münaqişələr zamanı insan hüquqlarına hörməti nəzərdə tutan beynəlxalq hüquqi aktlar üzrə bütün öhdəlikləri yerinə yetirməyi, mülki əhali arasında saysız-hesabsız əzablara və

ya itkilərə səbəb olan hərəkətləri qadağan etməyi tələb edir. Bu sənəddə qadınlar və uşaqlara xüsusi müdafiə verilməsi bəyan edilir.

Beynəlxalq humanitar hüquq uşaq hüquqlarının müdafiəsinin yüksək səviyyəsini təmin edir. Bu müddəa dövlətdə fəvqəladə vəziyyət zamanı millətin həyatı təhlükə altında olduğu zaman insan hüquqlarına hörmət edilməsi zamanətindən meydana çıxır. Buna görə də, təəccüblü deyildir ki, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində analoji müddəaları özündə ehtiva edir. Yalnız hərbi münaqişələr zamanı uşaqlara aid beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edilməsinin təmini ilə bağlı iştirakçı-dövlətlərin öhdəliyini təsdiq edir (md. 38.1)[81, 68].

Eyni zamanda, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası iştirakçı-dövlətləri hərbi münaqişə ilə əlaqəli uşaqların müdafiəsinin təminatı məqsədi ilə bütün mümkün tədbirləri qəbul etməyə öhdəlikləndirir (md. 38.4). Bütövlükdə, ədəbiyyatlarda belə bir fikir səslənir ki, 1989-cu il Konvensiyasındakı “mümkün tədbirlər” ifadəsi dəqiq şəkildə müəyyən edilmədiyindən dövlətlər tərəfindən sui-istifadə hallarına yol açır.

Hərbi münaqişələr zamanı uşaqlara göstərilən xüsusi müdafiə normalarını birbaşa və dolayı olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Dolayı normalarla xüsusi müdafiə zamanı hamilə qadınların, zahıların və azyaşlı uşaqlarla birgə olan anaların, həmçinin ailənin tamlığının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Birbaşa normalar bilavasitə uşağın özünə aiddir və bu zaman uşaq özü onu müdafiə edən normaların predmetidir.

Hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarının bilavasitə və dolayı müdafiəsi məsələsinə bir qədər ətraflı yanaşılmasını müqəddəuyğun hesab edirik. İlk növbədə, dolayı normalardan başlayaq.

Beynəlxalq hüquq doktrinası uşaq anlayışından “doğulana qədər” meyarını çıxarmır. Müdafiəsizliyinə görə belə uşağa xüsusi diqqət və müdafiə göstərməlidir. Ona aid olan “birbaşa” hüquqlardan başqa, uşaq, anasının və ailəsinin müdafiəsi vasitəsi ilə lazımi müdafiə ilə təmin edilmişdir. Hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarına ailənin hüquqları kontekstində baxmaq lazımdır, çünki uşağın xoşbəxtliyi əsasən ailənin əmin-amanlığı və bütövlüyündən asılıdır.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində qeyd edilir ki, ailə cəmiyyətin təbii və əsas hüceyrəsidir, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə hüququna malikdir (md. 16). Adekvat normalar Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Patkda (md. 23), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Patkda (md. 10), İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasında (md. 8), Avropa Sosial Xartiyasında (md. 16) və Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada (md. 5, 9, 10, 18, 20) öz təsbitini tapmışdır. Qeyd etdiyimiz normalar uşaqlar barəsində müdafiəni və qayğıni tənzimləyən beynəlxalq hüquqi müddəaları özündə ehtiva edir. Bu normalar Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokollarda müəyyən edilmişdir.

I Əlavə Protokol münaqişədə olan tərəflərə və razılaşan yüksək tərəflərin üzərinə hərbi münaqişələr nəticəsində ayrılmış ailələrin yenidən birləşdirilməsinə imkan yaratmaq üzrə öhdəlik qoyur (md. 74). Analoji normanı II Əlavə Protokol da təsbit edir.

IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən bir ailənin məcburi saxlanmış üzvləri digər məcburi saxlanmışlardan ayrıca yerləşdirilməlidirlər. Onlara normal ailə həyatının realizəsi üçün zəruri şərait yaradılmalıdır (md. 82). Bundan başqa, məcburi saxlanmışlar tələb edə bilərlər ki, onların valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları onlarla birlikdə saxlanılsın. Buna bənzər müddəalar I Əlavə Protokolun 75.5-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən ailələr tutulmaya və ya məcburi saxlamaya məruz qaldıqda, onları, imkan daxilində, eyni yerdə yerləşdirirlər və ayrıca ailələr kimi saxlayırlar. Ancaq bu qayda obyektiv səbəblərdən məhdudlaşdırıla bilər, məsələn, valideynlərin və ya uşaqların xəstəlikləri, məhkəmə orqanlarının qərarlarının icrası və s., amma bu məhdudiyyətlər qüvvədə olan qanunlara uyğun olmalı və məhkəmə qaydası ilə maraqlı şəxslər tərəfindən mübahisələndirilə bilər[49, 512].

Uşağa və anaya münasibətdə əhəmiyyətli hüquqi təminat I Əlavə Protokolun 76-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddənin müddəalarına əsasən qadınlar xüsusi hörmətdən istifadə edir, onlara müxtəlif növ qəsdlərdən müdafiə təmin edilir. Hamilə qadınların və azyaşlı uşaqları olan qadınların tutulması, həbsi və məcburi saxlanması ilə bağlı işlərə ilkin növbəli işlər kimi baxılır. Hamilə qadınlar və 7 yaşadək uşaqları olan qadınlar maraqlı dövlətlərin eyni kateqoriya şəxsləri ilə bərabər hüquqlu

hesab olunurlar (md. 38). Bundan əlavə, işğal edən tərəf qidalanma, tibbi xidmət kimi məsələlərdə güzəştli rejimlərinin tətbiqinə maneə yaratmamalıdır (md. 50).

Məcburi yerdəyişmə və ya humanitar yardımdan məhrumetmədən dərhal sonra ailələrin çoxu xəstəliklərin, aclığın qurbanlarına çevrilirlər. Buna görə də, tərəflər tibbi və sanitariya materialların, dini, mənəvi təyinatlı əşyaların sərbəst hərəkətinə şərait yaratmalıdır. Xüsusilə də, ərzaq məhsullarının girişinə maneə yaradılmamalıdır. Göstərilən materialların sərbəst girişinə icazə verən tərəf lazımi qarantiyaların təmin edilməsi və nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edə bilər.

Beynəlxalq humanitar hüquqda əhəmiyyətli yer uşaq hüquqlarına riayət etmə və hərbi münaqişə dövründə müvəqqəti təxliyə vaxtı ailənin bütövlüyünün qorunması məsələlərinə ayrılır. IV Cenevrə Konvensiyanın 17-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, uşaqlar və zahılar mühasirəyə alınmış və ya zəbt edilmiş rayonlardan təxliyə olunmalıdır. Digər tərəfdən, həmin Konvensiyanın 49-cu maddəsində qeyd edilir ki, əgər işğal edən dövlət hər hansı bir rayondan qismən təxliyəni həyata keçirirsə, həmin dövlət təmin etməlidir ki, eyni bir ailənin üzvləri bir-birlərindən ayrılmasınlar.

Belə hadisələrdə valideynlərin və ya qanuni qəyyumların hüquqları aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bir tərəfdən, ümumi prinsiplərə baxmayaraq, məcburi saxlanmış şəxslər tələb edə bilərlər ki, onların valideyn himayəsindən məhrum olan azadlıqda qalmış uşaqları onlarla birlikdə saxlanılsın, digər tərəfdən, uşaqların təxliyəsi valideynlərin yazılı şəkildə razılığından asılıdır. Hətta valideynlərin və ya qəyyumların yoxluğu halında, uşaqların təxliyəsini həyata keçirən tərəf qanun və ya adətə görə uşaqların üzərində himayə üçün əsas məsuliyyəti daşıyan şəxslərdən belə təxliyəyə yazılı razılığını tələb edir. Bu kateqoriyadan olan şəxslərə xəstəxanaların və sanatoriya­ların baş həkimləri, uşaq bağçalarını idarə edən şəxslər, internatların direktorları, əsas məşqçilər və ya idman düşərgələrinin administratorları, həmçinin fəaliyyət qabiliyyətli qohumlar (lakin təxliyə zamanı onların qanuni nümayəndəsi olmayan) ola bilər. İstənilən belə təxliyə əlaqədar tərəflərlə razılaşma ilə himayəçi-dövlətin müşahidəsi altında həyata keçirilir. II Əlavə Protokol valideynlərin və ya qəyyumların yoxluğu halında, onların təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı üçün məsuliyyətli şəxslər tərəfindən uşaqların müşayiətini nəzərdə tutur[121, 161].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq humanitar hüquq uşaqlara və onların ailələrinə təhlükəsizlik və müdafiə üzrə xüsusi zəmanətləri verir. IV Cenevrə Konvensiyasının 14-cü maddəsinə müvafiq olaraq, münaqişədə olan tərəflər öz ərazisində və ehtiyac olduğu halda işğal edilmiş ərazilərdə sanitar və təhlükəsiz zonaları yarada bilərlər. Eyni zamanda, 15 yaşadək uşaqları, hamilə qadınları və 7 yaşadək uşaqları olan qadınları müharibənin təsirlərindən uzaqlaşdıran yerlər təşkil edə bilərlər.

Sanitar və təhlükəsiz zonaların yaradılmasından başqa, IV Cenevrə Konvensiyası mülki şəxslər (uşaqlar və ailələri də daxil olmaqla) üçün neytral zonaların yaradılmasını nəzərdə tutur (md. 15). Belə zonaları döyüşlər gedən rayonlarda yaratmaq güman edilir. Müvafiq zonaların yaradılması üçün qarşılıqlı razılıq əsasında yazılı razılaşmanın tərtib edilməsi tələb edilir[68, 49]. Qeyd edək ki, təcrübədə neytral zonalar bir neçə dəfə yaradılmışdır.

İndi isə, birbaşa müdafiəni nəzərdə tutan normalara diqqət yetirək. Artıq qeyd etmişdik ki, hərbi münaqişələr zamanı uşaqlara xüsusi müdafiə və kömək təmin olunur. Onların təhlükəsizliyi üçün cavab verən valideynlərin və ya digər şəxslərin, yaxud təşkilatların müdafiəsi vasitəsi ilə nəzərdə tutulmuş təhlükəsizliyə və müdafiəyə zəmanətlərdən və hüquqlardan başqa, bilavasitə müdafiə barədə hüquqlarla bağlı beynəlxalq hüquqi normalar müəyyən edilmişdir.

Dövlətlərin “uşaqlar üçün zəruri müdafiəni və köməyi təmin etmək” barədə ümumi öhdəliyindən başqa, milli və yerli hakimiyyətin köməyi ilə işğal edən dövlətlər uşaqların tərbiyəsi və himayəsi tapşırılmış müəssisələrə kömək göstərməlidir ki, onların işi normal şəkildə baş tutsun (IV Cenevrə Konvensiyasının 50-ci maddəsi). Bu öhdəlik yetim qalmış və ya öz ailələrindən ayrı düşmüş 15 yaşadək uşaqlara aiddir. Həmin uşaqlara dini ayrı-seçkilik etmədən onların maddi və mənəvi rifahı üçün zəruri kömək göstərilməlidir (md. 24).

IV Cenevrə Konvensiyası öz valideynlərindən ayrılmış və yetim-uşaqların vəziyyətinə xüsusi önəm verir, çünki, Konvensiya müəllifləri anlayırdılar ki, hərbi münaqişələr uşaqların həyatını anidən və həmişəlik dəyişə bilir. 1994-cü ildə Ruandada törədilmiş soyqırım nəticəsində minlərlə uşaq valideynlərini itirmişdir[85,

84]. Yuxarıda göstərilən maddə uşaqların hüquqlarının xüsusi müdafiəsi prinsiplərinə riayət edilməsi şərtilə, belə uşaqların neytral ölkədə qəbuluna imkan yaradır.

15 yaşadək uşaqlara və hamilə qadınlara maraqlı dövlətin eyni kateqoriyadan olan şəxsləri ilə bərabər hüquqlardan istifadə imkanı təmin edilmişdir. Müharibə zamanı dövlətlər həssas kateqoriyadan olan şəxslərin xeyrinə tez-tez qanun və digər normativ aktlar qəbul edirlər. Onlara xəstəxanalarda tibbi yardım, müalicə, sosial kömək, müharibənin nəticələrindən müdafiə və s. hüquqlar verilir. Bundan başqa, işğal edən dövlət 15 yaşadək uşaqlara münasibətdə qidalanma, tibbi yardımla bağlı preferensial ölçülərin tətbiqini çətinləşdirməməlidir. 15 yaşadək uşaqlar, hamilə qadınlar və azyaşlı uşaqları olan qadınlar barəsində qida, geyim, digər zəruri bağlamaların azad buraxılışına icazə verilir. Məcburi nəzarət altında saxlama halında onların fizioloji ehtiyaclarına uyğun olaraq əlavə qidalanma almalıdırlar (md. 89)[66, 175]. 15 yaşadək uşaqların təhlükəsizliyi haqqında xüsusi qayğıni nəzərə alaraq, münaqişə tərəfləri onları sanitar və təhlükəsiz zonalara və yerlərə köçürməlidirlər.

Uşaqların şəxsi statusunun toxunulmazlığının ümumtənzim prinsipi uyğun olaraq, IV Cenevrə Konvensiyasının 50-ci maddəsi əsasında işğal edən tərəflərə uşaqların ailə və ya şəxsi vəziyyətini dəyişdirmək qadağan edilir. Beləliklə, beynəlxalq hərbi münaqişə zamanı, uşaqların milliyyəti və ya vətəndaş vəziyyətinin dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Bu müddəa şəxsiyyətə hörmət, ailə qanunları və dini inanclar və insanın şərəf və layiqətinə aid olan əhəmiyyətli prinsipləri tamamlayır. Bundan başqa, işğal edən ölkə ondan asılı olan qurum və ya təşkilatlara uşaqları daxil etməməlidir. Bu qadağa mütləqdir, belə ki, müvafiq təcrübədən İkinci dünya müharibəsi zamanı siyasi təşkilatlara uşaqların məcburi şəkildə kütləvi cəlb edilməsi halları baş verirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən, münaqişə tərəflərindən birinin ərazisində və ya onun tərəfindən işğal edilmiş ərazidə olan hər kəs öz ailə üzvlərinə olduğu yer barədə məlumat verə bilər və ailəsindən sırf ailə-məişət xarakterli məlumat ala bilər (md. 25). Belə məsələlər analogi işdə böyük təcrübəsi olan Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi işçiləri ilə sıx əməkdaşlıqda operativ şəkildə realizə edilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlara əlavə etmək lazımdır ki, IV Cenevrə Konvensiyasının 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq, işğal edən tərəflərə 18 yaşdan aşağı şəxsləri məcburi işlərə cəlb etmək qadağan edilir[59, 507-508].

Hesab edirik ki, hərbi münaqişələr zamanı uşaqlara yetirilən ən əhəmiyyətli mənəvi zərbə onların təhsil hüququndan məhrum edilməsidir. Ən azı orta təhsili olmayan uşaqları tez təsir altına salmaq və müxtəlif hərbi birləşmələrə cəlb etmək çox asandır. Xüsusilə də, müasir dünyamızda bir çox ekstremist, terrorçu qruplaşmalar sosial şəbəkələr vasitəsilə azyaşlı uşaqları öz sıralarına cəlb edirlər.

Təhsilə vurulan zərər müharibələrin ilkin və uzunmüddətli nəticələrindən hesab olunur. Təhsil müəssisələri dağıdıldıqda və təhsil üçün imkanlar məhv edildikdə uşaqlar öz evlərini tərk etməyə və məktəblərdən uzaqlaşmağa məcbur olur, münaqişə şəraitində olmuş belə uşaqlar savadsızlaşır və zəruri biliklərə nail olmadan böyüyürlər. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə əsasən hər bir insan təhsil almaq hüququna malikdir (md. 26). Təhsil hüququ həmçinin, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (md. 13), İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasına I Əlavə Protokolda (md. 2) və Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada (md. 28) və s. beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

III Cenevrə Konvensiyasına əsasən hərbi münaqişələr zamanı nəzarətində hərbi əsirlər, məcburi saxlanılan şəxslər olan tərəf həmin şəxslərə münasibətdə intellektual, təhsil, idman fəaliyyətini həyata keçirməlidir. Münaqişə tərəfi bu kateqoriya şəxslərə münasibətdə qeyd edilən fəaliyyətin icrası üçün bütün zəruri tədbirləri görməli və müvafiq yerləri onların sərəncamına verməlidir (md. 38)[98, 497]. Uşaq və yeniyetmələrə təhsil təmin edilməlidir, onlar saxlandığı yerlərdə və ya ondan kənar məktəblərə getməlidirlər. Bu müddəalar yetim-uşaqlara, hərbi münaqişə nəticəsində valideynlərindən ayrı düşmüş uşaqlara da şamil edilir. Uşaqların təhsil hüququnu realizə edərkən tərəflər mənəvi, əxlaqi, dini, mədəni dəyərlərə əməl etməlidirlər. IV Cenevrə Konvensiyası və I Əlavə Protokola müvafiq olaraq, beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı uşaqlar mədəni irsə daha sərbəst çıxış əldə etməlidirlər.

Bu baxımdan IV Cenevrə Konvensiyasının 24-cü maddəsində göstərilir ki, münaqişə tərəfləri bütün hallarda 15 yaşadək uşaqlara, yetim-uşaqlara və ya

ailəsindən ayrı düşən uşaqlara din və tərbiyə ilə bağlı bütün zəruri tədbirlərin görülməsini təmin edirlər. Bu kateqoriyadan olan uşaqların tərbiyəsi imkan daxilində eyni mədəni dəyərlərdən, adət və ənənələrdən olan insanlara həvalə edilməlidir. Neytral ölkədə bu uşaqların qəbulu yuxarıda qeyd edilən prinsiplərə əsaslanmalıdır. İşğal edən dövlət, əgər onlar yaxın qohumların və ya digər yaxın şəxslərin qayğısı ilə təmin edilə bilməzlərsə, yetim-uşaqlar və öz valideynləriylə müharibəyə görə ayrılmış uşaqların təhsil və saxlanması üzrə tədbirlər görməlidirlər. Təhsil, imkan daxilində, onların milliyyəti, dili və dini nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı uşaqlar valideynlərinin və ya onların himayəsinə cavabdeh olan şəxslərin istəyi ilə dini təhsil də daxil olmaqla, dünyəvi təhsil və əxlaqi tərbiyə alırlar.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə tərəflərinin üzərinə insanların müdafiəsinə imkan yaradan və bu ölkələrin təhlükəsizliyinə zəmanət verən bütün lazımi ölçülərin qəbulu üzrə öhdəlik qoyur. Öz təhlükəsizliyini müdafiə edərək, dövlətlər, eyni zamanda beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasında təqsiri olanları məsuliyyətə cəlb edirlər. İşğal edən dövlət işğal edilmiş ərazidə daxili qanunların pozulması, həmçinin təhlükəsizliyin təminatı üçün qəbul edilmiş normaların pozulmasında məsuliyyət daşıyan himayə edilən şəxslərə ittiham irəli sürə bilər. Həmçinin uşaqlara həm dinc dövrdə, həm də münaqişə dövründə işğal edilmiş ərazidə cinayət hüququnun pozulması və işğal edən dövlətin təhlükəsizliyinə zərbə vuran hərəkətlərin edilməsinə görə ittiham irəli sürülə bilər.

IV Cenevrə Konvensiyasına müvafiq olaraq, işğal edilmiş ölkədə tutulmaya məruz qalmış yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə xüsusi rejim tətbiq edilməlidir (md. 76)[79, 108]. Konvensiya uşaqların intellektual inkişafını, zəruri təhsil almaq bacarığını və açıq havada fiziki tapşırıqlarla, idmanla və idman oyunları ilə məşğul olmaq imkanını təmin edir (md. 94). Münaqişədə olan tərəflər hərbi əməliyyatlar zamanı azad olma, repatriasiya və yaşayış yerinə qayıdış haqqında razılaşmaların əldə edilməsinə, uşaqların, hamilə qadınların və südəmər uşaq qadınların neytral ölkədə yaşayış yerləri və ya xəstəxanaya yerləşdirilməsinə cəhd göstərirlər (md. 132)[63, 580].

Beynəlxalq humanitar hüququn müddəalarına baxmayaraq, uşaqlar hərbi birləşmələrə cəlb olunur və hərbi əsir kimi götürülmürlər. Qeyd olunan məsələni nəzərə alaraq, beynəlxalq humanitar hüquq azadlıqdan məhrum edilmiş uşaqlar üçün xüsusi halları nəzərdə tutur.

I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan qadağaya baxmayaraq, 15 yaşa çatmayan, lakin hərbi qüvvələrə cəlb edilən uşaqlar kombatant hesab olunurlar və əsir götürüldükdə hərbi əsir statusuna malik olurlar. Bundan başqa, əsirlik vaxtı onlar beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində xüsusi müdafiədən istifadə edirlər. I Əlavə Protokolun normaları münaqişədə olan tərəflərə ünvanlanmışdır, yəni hərbi əməliyyatlarda iştirak edən uşaqlar da münaqişə tərəfi hesab olunurlar[29, 16].

Ölüm hökmünün çıxarılması üçün minimal yaşı müəyyən edən IV Cenevrə Konvensiyası və əlavə protokolların müddəaları beynəlxalq humanitar hüququn inkişafında əhəmiyyətli addımdır. IV Cenevrə Konvensiyasının 68-ci maddəsində göstərilir ki, cinayətin törədilməsi anında 18 yaşı tamam olmayan şəxsə heç bir halda ölüm hökmü çıxarıla bilməz. Bu maddəyə bir çox dövlətlərin cinayət məəcəllələrində olan oxşar müddəalar uyğundur. Həmin müddəaya görə, 18 yaşa çatmayan şəxs müstəqil şəkildə qərar verə, hərəkətlərinə qiymət verə bilmir və adətən kənar təsir altında hərəkət edir.

Beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı, hərbi münaqişə ilə bağlı hüquq pozma üçün ölüm hökmü 18 yaşa çatmayan şəxslər barəsində icra edilmir. Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı, beynəlxalq hərbi münaqişələrdə olduğu kimi, hüquq pozuntusu törədən zaman 18 yaşa çatmayan şəxslərə qarşı ölüm hökmü çıxarılmır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokolları müharibə dövründə uşaqların müdafiəsi ilə bağlı məsələləri kifayət qədər ətraflı şəkildə reqlamentasiya edir. Lakin bu sənədlərdə qurban-uşaqlara çox diqqət ayrılsa da, konvensiyalarda münaqişə zonasında olan mülki əhalidən söhbət gedir. Həmçinin söhbət beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişədən gedir, dövlətlər isə müharibə şəraitində olan tərəflər kimi qiymətləndirilir. 1974-cü il Fövqəladə hallarda və hərbi münaqişələr zamanı qadın və uşaqların müdafiəsi haqqında Cenevrə Bəyannaməsi isə hərbi əməliyyatlardan zərər çəkən qadın və uşaqların müdafiəsi ilə bağlı tədbirlərin

görülməsini bəyan edir. Bu sənədlər daxili hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqlara münasibətdə boşluğun olmasını göstərir.

BMT Baş Məclisinin 1995-ci il 50-ci sessiyasında qəbul edilmiş qətnaməsində dövlətlərə aydın şəkildə tövsiyə edilir ki, hərbi münaqişələrin ekstremal şəraitində olan uşaqlara kömək göstərilməli, onların həyatının neqativ şərtləri ləğv edilməlidir. Lakin bizim fikrimizcə, bu normaların effektiv realizəsi üçün ilk növbədə, belə bir istiqamətdə münasibətləri tənzim edən beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Belə bir beynəlxalq hüquqi sənədin qəbulu öz növbəsində iştirakçı-dövlətlərin milli qanunvericiliyinə beynəlxalq hüquqi normaların implementasiyasını həyata keçirməklə bərabər, həm də ümumilikdə hərbi münaqişələrdə uşaqların müdafiəsi üzrə dövlətlərin üzərinə daha ciddi öhdəliklər qoya bilər.

Beləliklə, hərbi münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının ümumi və xüsusi müdafiəsinin beynəlxalq hüquqi aspektləri haqqında qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq hüquqi müdafiə bütün mülki əhaliyə, həm də hər kəsə ayrı-ayrılıqda tətbiq edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq uşaqlara və onların ailələrinə təhlükəsizlik və müdafiə üzrə xüsusi zəmanətləri təqdim edir. Xüsusi müdafiəni isə şərti olaraq dolaylı və birbaşa müdafiə olmaqla iki hissəyə ayırmaq olar. Dolaylı müdafiə zamanı yalnız uşaqların hüquqlarının müdafiəsi yox, onlarla əlaqəli olan valideynləri, hamilə qadınların müdafiəsi də nəzərdə tutulur. Birbaşa müdafiə isə ancaq uşağın özünə aid olan müdafiəni müəyyən edir.

1.4. Hərbi münaqişə qurbanı olan uşaqların müxtəlif istiqamətlərdə pozulmuş hüquqlarının bərpası beynəlxalq hüququn aktual problemi kimi

Hərbi münaqişələrdə insanların hüquq və azadlıqları müxtəlif sferalarda – azadlıq, sağlamlıq, mülkiyyət, təhsil və s. sahələrdə pozulur və ən çətini də odur ki, həmin hüquqların bərpası mürəkkəb, bəzən də qeyri-mümkündür. Hərbi münaqişələrdə əhalinin həssas qrupu olan uşaqların pozulmuş hüquqlarının bərpası həm beynəlxalq, həmçinin dövlətdaxili mexanizmlərin ciddi və effektiv qarşılıqlı fəaliyyətini tələb edir. Dünyada uşaq hüquqlarının pozulması faktları isə artıq kifayət qədərdir. Belə ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində öz

yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünlər arasında valideynlərini itirmiş, maddi və mənəvi qayğıdan məhrum olmuş yüz minlərlə uşaqların hüquqları ciddi şəkildə pozulmuşdur. Təkcə Erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzünə məruz qalmış Xocalıda törədilən soyqırımı nəticəsində 83 azyaşlı uşaq qətlə yetirilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir[161]. Oxşar problemlər keçmiş Yuqoslaviya ərazisində, Ruandada, hazırda isə Suriya, İraq, Somali, Sudan kimi ölkələrdə davam edən hərbi münaqişələrdə baş vermişdir və hazırda da davam edir.

Həmin münaqişələrin qurbanları olan uşaqların hüquqlarının bərpası, ilk növbədə beynəlxalq hüquqi problem kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq mexanizmlərə gəlincə qeyd edək ki, bu istiqamətdə son zamanlar Silahsızlaşdırma, demobilizasiya və reintegrasiya üzrə 2006-cı il Kompleks Standartların və 2007-ci il Silahlı qruplaşmalar və silahlı qüvvələrlə əlaqəli uşaqlara dair Paris rəhbər Prinsipləri və Öhdəliklərin qəbul edilməsi əhəmiyyətli addım hesab edilir və hazırkı mərhələdə səmərəli şəkildə realizə tələb edir. Bunun üçün hərbi münaqişələrdən sonra uşaqların hüquqlarının bərpası tədbirlərinə onların fiziki və mənəvi bərpası, psixoloji, sosial bərpası və ya reintegrasiyası, cəmiyyətə adaptasiyası kimi vəzifələri və s. daxil etmək lazımdır.

Bütövlükdə, hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların öz icmalarına qaytarılması onların reintegrasiyasının ən səmərəli vasitəsidir. Hərçənd reintegrasiyada dəstəyin göstərilməsi mexanizmləri sahələrarası olmalıdır, bununla belə təhsil və yaşayış vasitələrinin (yaş həddi və fərdi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla) əldə edilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Təhsil almayan uşaqlara və yeniyetmələrə yardım etmənin ən effektiv üsulu onlara məktəbə qəbul olmaq və ya məktəbə qayıtmaq imkanlarının verilməsidir. Bu sferada əhəmiyyətli rolu ibtidai təhsilin sürətləndirilmiş kursları oynaya bilər, hansılar ki, Əfqanıstanda, Liberiya, Syerra-Leonədə və Sudanın cənub rayonlarında təşkil edilmişdir[40, 12].

Ancaq, təəssüf ki, hazırda münaqişə zonalarında uşaqlar məktəbə getmək və qidalanmaq imkanından məhrum edilmişlər. Təhsil almaq imkanı olmayan bütün kiçik məktəb yaşlı uşaqların 50 faizi döyüş əməliyyatları gedən ölkələrdə yaşayırlar.

Hazırda təxminən 57 milyon uşaq təhsil müəssisələrinə getmir[183]. Bu acınacaqlı vəziyyətin əsas səbəblərindən biri hərbi münaqişələrdir.

Hərbi münaqişələr mövcud olan ərazilərdə uşaqların məktəbə getməsi imkanının yoxluğu məsələsinin həlli üçün BMT Baş Məclisi 2002-ci ildə Savad Onilliyi təşəbbüsünü bəyan edərək 2003-2012-ci illəri əhatə etmiş Strategiya qəbul etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Strategiyanın əsas istiqamətlərindən biri savadlılığın artırılmasına köməyin göstərilməsi, münaqişələrin və böhran vəziyyətlərinin qarşısının alınmasına dair təhsilin planlaşdırılması prosesinin tərkib hissəsi olmasını təmin etməkdir[130, 38].

Hərbi münaqişələr dövründə uşaqlar üçün məsləhətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Kosovoda silahlı toqquşmalar baş verən zaman məktəblərdə məsləhətlər aparılırdı. Belə təlimlər qaçqın-uşaqlarda sabahkı gündə əminliyi bir qədər artırırdı. Ruandada müxtəlif etnik qrupların uşaqları "Həmrəylik" düşərgəsində birləşirdi. Keçmiş əsgər-uşaqlar bununla öz şəxsiyyətini bərpa edir və yenidən özlərini cəmiyyətin bir hissəsi kimi hiss etməyə başlayırdılar.

Statistik məlumatlar göstərir ki, adətən hərbi münaqişələrdən sonrakı beş il ərzində 5 yaşadək uşaqların ölüm göstəricisi də yuxarıdır, nəinki münaqişənin başlanğıcına qədər olan göstərici[84, 88]. Hərbi münaqişələrdə iştirak etmiş əsgər-uşaqların reinteqrasiyası problemləri göstərir ki, hərbi münaqişə şəraitində bütün uşaqlar bu münaqişənin dərin təsirini hiss edirlər (hətta onlar bilavasitə silahlı qruplaşmalarda iştirak etməsələr belə). Bu kateqoriya uşaqların psixoloji problemlərə malik olması daha geniş şəkildə özünü göstərir. Daha erkən yaşda silahlı qrupların dəstələrinə cəlb edilmiş uşaqlar onların sonrakı normal cəmiyyətə adaptasiyasında ciddi çətinliklərlə rastlaşırlar. Hətta, silahlı qruplarla bilavasitə bağlı olmayan, lakin döyüş meydanlarında olmuş uşaqlar, amansız döyüş səhnələri və qətlərin şahidi olmuş uşaqlar sonrakı həyatlarında dərin psixoloji sarsıntılar keçirir və normal həyata uyğunlaşa bilmirlər.

Buna görə də, hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının bərpası ilk növbədə, beynəlxalq hüququn prioritet problemi olmalıdır. Bu istiqamətdə BMT Baş Katibinin hesabatları və Təhlükəsizlik Şurasının bəyanatları da müntəzəm xarakter almışdır. Baş Katibin 2008-ci il hesabatına baxan zaman Təhlükəsizlik Şurası öz

bəyanatında göstərmişdir ki, hərbi münaqişə qurbanları olan bütün uşaqların effektiv müdafiəsinin təmin edilməsi dövlətlərin ilkin öhdəliklərindəndir və bu sahədə dövlətlər əməkdaşlıqlarını inkişaf etdirməlidirlər[131]. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2009-cu il bəyanatında isə qeyd edilir ki, hərbi münaqişə tərəfləri uşaqların təhsil almasına mane olan bütün hərəkətlərdən çəkinməlidirlər, xüsusilə də məktəbli uşaqlara hücum, məktəblərə hücum, məktəbli uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi kimi hallar yolverilməzdir[132]. BMT Baş Katibinin Kolumbiyadakı hərbi münaqişələr və uşaqlar üzrə 2016-cı il Hesabatında da münaqişə qurbanı olan uşaqların reabilitasiyası məsələsinə xüsusilə diqqət yönəldilir və qeyd edilir ki, müvəffəqiyyətli reinteqrasiyanın təminatı üçün effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir[116, 17].

13 iyul 2000-ci il tarixli Miyadzaki Təşəbbüsləri adlı “Böyük Səkkizlik” ölkələrinin Münaqişələrin qarşısının alınmasına dair Qərarı hərbi münaqişələrin qurbanı olan uşaqların reinteqrasiyası ilə bağlı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq sənəddir. Bu sənədin 4-cü bəndində “Səkkizlik qrupu” müharibə qurbanı olmuş uşaqların reinteqrasiya və reabilitasiyası məsələsində bir sıra vəzifələri müəyyən edirlər. Məsələn, sülh danışıqlarının gedişində və münaqişədən sonrakı dövrdə sülhün möhkəmlənməsi prosesi çərçivəsində uşaqların hüquqlarına riayət edilməyə, müdafiəyə, rifahlarının təminatına kömək etmək üzrə öhdəliyin götürülməsi, xüsusilə də keçmiş əsgər-uşaqların reinteqrasiyası məsələsində yaxından köməklik göstərilməsi; müharibə qurbanları olan uşaqlara yardım göstərilməsinə prioritet problem kimi yanaşılması, həmin uşaqların hüquqlarının bərpası üçün zəruri maliyyə vəsaitlərinin ayrılması; reinteqrasiyanın konkret proqramları üzrə UNİCEF və başqa təşkilatlar çərçivəsində sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin həyata keçirilməsi və məcburi köçkün düşmüş uşaqların, ağır maddi vəziyyətdə olan uşaqların, xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqların reinteqrasiyası və reabilitasiyası üzrə effektiv təcrübənin üzə çıxarılması və yayılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi[91, 301].

Aparılan müzakirələrin davamı 2005-ci ildə Ümumdünya sammitinin yekun sənədinin qəbul edilməsi (BMT Baş Məclisinin 60/1 sayılı Qətnaməsi) oldu. Bu sənəddə uşaqların hüquqlarına həsr edilmiş ayrıca fəsil və hərbi münaqişələrə cəlb edilmiş uşaqların sayının artımının yolverilməzliyi haqqında bəyanat yer almışdı. Eyni

zamanda, sənəddə belə uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və cəmiyyətə reinteqrasiyası və reabilitasiyasına kömək üzrə milli imkanların artımına yönəlmiş əməkdaşlıq siyasətinin dəstəklənməsinə dövlətlərin hazırlığı qeyd edilir[77, 272].

Bu hədəflərin dəf edilməsi üçün UNİCEF və digər qurumlar çərçivəsində reinteqrasiya ilə bağlı konkret proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların reabilitasiyası məsələsində əsas məqamlardan biri də maliyyə yardımının göstərilməsi ilə bağlıdır ki, bu işdə də UNİCEF mühüm addımlar atmışdır.

BMT Uşaq Hüquqları Komitəsinin 2010-cu il tarixli Şri-Lankanın təqdim etdiyi hesabat üzrə yekun qərarında göstərilir ki, Komitə iştirakçı-dövlətləri uşaqların reinteqrasiyasına və hüquqlarının bərpasına aid olan milli normativ-hüquqi bazasını təkmilləşdirməyə və uşaqlar barəsində aşağıdakıları təmin etməyə çağırır: məhkəməyə müraciət və eşidilmə hüququnun realizəsi üçün imkanlara malik olmaq, müvafiq sosial araşdırmaların nəticələri ilə tanış olmaq; vəkilin köməyindən istifadə etmək; daha yüksək instansiyada öz tutulmasının qanuniliyini mübahisələndirə bilmək və öz xeyrinə əlavə sübutları təqdim etmək imkanı[184].

Qeyd edilənlər göstərir ki, bütün ölkələrdə uşaqların müharibədən sonrakı həyata reinteqrasiyası və reabilitasiyasına yönəlmiş tədbir və təşəbbüslər sistemativ və kompleks xarakter daşmalıdır. Həmçinin bu proqramların reallaşdırılmasında regional və subregional təşkilatların aktiv iştirakı çox zəruridir. BMT Baş Katibin Uşaqlar və hərbi münqaişələr üzrə Xüsusi Nümayəndəsinin məruzələrində göstərilir ki, əlaqədar tərəflər tədbir görməlidirlər ki, azad olmanın və reinteqrasiyanın strategiyası və bununla bağlı fəaliyyət Paris Prinsipləri və Öhdəlikləri və Silahsızlaşdırma, demobilizasiya və reinteqrasiya sahəsində Kompleks Standartlara uyğunlaşdırılsın. Xüsusilə də, bu strategiyalar hərbi münqaişələr nəticəsində zərər çəkmiş bütün uşaqları əhatə etməlidir, bu prosesdə qız uşaqlarına hər hansı mənəvi xələl yetirilmədən, neqativ bir xüsusiyyət aid edilmədən cəmiyyətə adaptasiyasına xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının bərpasında reinteqrasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edən prosesdir. Reinteqrasiya adətən silahsızlaşdırmanın və demobilizasiyanın son elementi kimi

müəyyən edilir. Amma realıqda bu proses daha çox məsələləri əhatə edir və silahsızlaşdırmanın, demobilizasiyanın rəsmi prosesinin çərçivəsindən kənara çıxan proqramlara ehtiyac duyulur. Bu proses hər bir oğlan və ya qız üçün fərqli xüsusiyyətlərə malikdir, eyni zamanda ailəyə qayıdış, cəmiyyətə yenidən uyğunlaşma, təhsil, mədəniyyət kimi məsələlərin bərpası da bura daxildir. Paris prinsiplərinə müvafiq olaraq, reinteqrasiya effektiv olmalı və uşaqların hərbi münaqişələrə yenidən cəlb edilməsinə yer qoymamalıdır.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt reinteqrasiya üzrə tədbirlərin icrası prosesində uşaqlar, hansılar ki, daha əvvəl hərbi münaqişə iştirakçıları olub və həmin münaqişələrin mənfi təsirlərinə məruz qalıblar, ayrıca qruplarda birləşdirilirlər. Bu isə yalnız onların sonrakı diskriminasiyasına imkan yaradır. Reinteqrasiya üzrə söylər hər hansı ayrıca qrupların yox, bütün zərərçəkmiş uşaqların xeyrinə həyata keçirilməlidir. Bu cəhətdən faydalı nümunə kimi Konqo və Syerra Leonədə həyata keçirilmiş təcrübəni qeyd etmək olar. Burada demobilizasiya edilmiş uşaqları qəbul edən məktəblərdə tədris birgə aparılırdı.

Hərbi münqaişə qurbanı olan uşaqların sağlamlığı və doğma cəmiyyətlərinə, icmalarına reinteqrasiyası ilə bağlı ciddi problemlərdən biri bu kateqoriya uşaqların narkomaniyaya aludəçiliyi və ya spirtli içkilərdən asılılığı ilə bağlı meydana çıxır. Uşaqların bu problemləri adətən hərbi münqaişələr dövründə formalaşır. Məsələn, Syerra Leonədə uşaqlara döyüş əməliyyatlarına getməzdən öncə qorxu hissinin dəf edilməsi məqsədilə güclü təsirə malik narkotik vasitələr verilirdi[185]. Uşaqların döyüş alətinə çevrilməsi, bəzən ən zorakı qətlərin uşaqlar tərəfindən törədilməsi həmin uşaqların reinteqrasiyasını qeyri-mümkün edir. Ona görə də, bu tip uşaqların reinteqrasiyası kompleks yanaşma, yetərli maliyyə vəsaiti tələb edən prosesdir. Bu prosesdə səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün insanlarda güclü psixoloji həvəs, səbr, dövlətlərdən isə məqsədyönlü maddi və texniki dəstək tələb olunur.

Beləliklə, hərbi münaqişələrdən sonra uşaqların maddi və mənəvi bərpası, yenidən cəmiyyətə qayıtması ilə bağlı qeyd etdiyimiz fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, uşaqların hüquqlarının daha effektiv şəkildə bərpası üçün ilk növbədə uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi üzrə yaş senzi, yəni 18 yaş normasına heç bir

qeyd şərt olmadan, bütün dövlətlər tərəfindən vicdanla riayət edilməlidir. Belə ki, son dövrlərin hərbi münaqişələrində, xüsusilə də Afrika ölkələrindəki münaqişələrdə 18 yaşdan aşağı uşaqların aktiv hərbi əməliyyatlarda iştirak sayı artmışdır.

Hərbi münaqişə qurbanları olmuş uşaqların reinteqrasiyası və reabilitasiyası zamanı ərzaq və sağlamlıq kimi məsələlərə də ilk növbədə yer ayrılmalıdır. Bunun üçün digər dövlətlərin maddi yardımı, ərzaq, geyim, müxtəlif texniki vasitələrlə köməyin göstərilməsinə və ən əsası da həkim kontingentlərinin yerlərdə təhlükəsiz fəaliyyətinə hərtərəfli şərait yaradılmalıdır. Bu məsələdə təkcə ərəzində hərbi münaqişə gedən dövlət yox, digər dövlətlər də maraqlı olmalıdır.

Gələcəkdə uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi hallarının, həmçinin təkrar hərbi münaqişə ocaqlarının qarşısının alınması məqsədilə uşaqları hərbi münaqişəyə cəlb edən şəxslərin beynəlxalq məhkəmə qurumlarında məsuliyyətə cəlb edilməsi sahəsində də effektiv tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qeyd edilən prosesdə qadınların da rolu artırılmalıdır. Qadınlar müharibədən sonrakı dövrdə uşaqların hüquqlarının bərpasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Onlar, bir qayda olaraq, sülhün təbliğatçısı olaraq sosial nizamın saxlanılması üzrə fəal işlər həyata keçirirlər. Bütövlükdə, fəaliyyət istiqamətlərinin çoxtərəfliliyini nəzərə alaraq, bərpa məsələlərində iştiraka qadınların daha çox cəlb edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir, çünki qadınlar tez-tez yerli əhali arasında olmağa və mürəkkəb böhran vəziyyətlərində problemi yüngülləşdirərək həll etməyə daha çox meyilli olurlar.

Həmçinin hərbi münaqişələr nəticəsində itmiş uşaqların axtarışı da ciddi məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə də dövlətlər tərəfindən beynəlxalq və milli səviyyədə effektiv tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Beləliklə, hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının pozulması çoxistiqamətliyi və mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu isə dövlətlər tərəfindən problemin həllinə diqqətlə, operativ və ciddi yanaşmanı tələb edir. Müsbət nəticələrin əldə edilməsi üçün isə, ilk növbədə, hərbi münaqişələr dövründə müxtəlif istiqamətlərdə qeyd edilən problemlərin həlli üzrə müəyyən beynəlxalq müqavilələrin və ya beynəlxalq müqavilələrə əlavələr şəklində digər beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi, nəhayət onların effektiv dövlətdaxili realizəsi vacib hesab edilməlidir.

II FƏSİL. HƏRBİ MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ

2.1. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin normativ hüquqi mexanizmləri

Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərini nizama salan beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsinin tərkib hissəsi olan uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi institutu yaranmışdır. Ümumiyyətlə, uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı normalara tarixə nəzər saldıqda da rast gəlmək mümkündür. On iki cədvəl Qanunlarında (e.ə. V əsr), Bizans İmperatoru Yustinianın digestlərində (VI əsr) müvafiq məsələlərə aid normalar təsbit edilmişdir. Lakin uşaq və yeniyetmələrlə bağlı antik və orta əsrlərin hüquq normalarında əsasən bu kateqoriya şəxslərin cəzalandırılması, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı məsələlərə yer ayrılırdı, uşaq və yeniyetmələrin müdafiəsi və ya hüquqlarının təmini ilə bağlı demək olar ki, heç bir norma yox idi.

Belə olan halda uşaqların spesifik sosial qrupun nümayəndələri olmasının anlamı, əhalinin bu hissəsinin zəifliyi, həssaslığı, daha çox diqqət və qayğıya ehtiyac duyması kimi məsələlər onların müdafiəsinin effektiv mexanizmlərini yaratmaq cəhdləri zaman keçdikcə alimləri, ictimai xadimləri, beynəlxalq təşkilatları uşaq hüquqlarının ayrıca kateqoriyaya ayrılması zərurəti haqqında fikrə gəlməyə sövq etmişdir. Xüsusilə də, müharibələrdə uşaqların köməksiz vəziyyətdə olması və müharibələrdən daha çox uşaqların əziyyət çəkməsi bu tendensiyanı daha da aktivləşdirmişdir.

Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi institutunun formalaşması öz başlanğıcını 1899-cu və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarından götürür. Hərçənd bu sənədlər müharibənin aparılması qaydalarının qurulmasına yönəlmişdir. Ancaq adıçəkilən beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulurdu ki, əhalinin tərkib hissələri kimi uşaqlara müəyyən müdafiə göstərilir. Sonra, Millətlər Cəmiyyətinin sayəsində, Birinci Dünya Müharibəsi dövründə Uşaqların Rifahı Komitəsi yaradılmışdı. Bu dövr uşaqların hüquqlarının müdafiəsi institutunun sonrakı

inkişafı kimi qəbul edilir və uşaq hüquqlarının beynəlxalq normativ və təşkilati mexanizmlərinin rəsmi fəaliyyəti başlanır. Belə ki, Qadın və uşaqlarla ticarətlə mübarizə haqqında 1921-ci il tarixli Konvensiya və Uşaq hüquqlarına dair 1924-cü il tarixli Cenevrə Bəyannaməsi qəbul edilir.

1924-cü ildə Millətlər Cəmiyyəti Assambleyasının beşinci iclasında bəyənilmiş Uşaq hüquqlarına dair Cenevrə Bəyannaməsi uşaq hüquqlarının müdafiəsi və maraqlarının qorunması sahəsində ilk beynəlxalq hüquqi xarakterli sənəddir. Beş prinsipdən ibarət olan Bəyannamə uşaqların beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin aşağıdakı hədəflərini təsbit etmişdir: uşağa maddi və mənəvi mənada normal inkişaf imkanı yaradılmalıdır; ac uşaq yedizdirilməli, xəstə uşağa qulluq göstərilməli, qüsurlu uşaqlar müalicə olunmalı, sahipsiz, yetim və himayəsiz uşaqlara sığınacaq verilməli və onların mövcudluğu üçün lazım olan bütün şərait yaradılmalıdır; fəlakət zamanı kömək alacaq ilk şəxs uşaq olmalıdır; uşağa yaşaması üçün pul qazanmaq imkanı yaradılmalıdır və o istismarın bütün formalarından azad edilməlidir; uşaq elə bir şüurla tərbiyə olunmalıdır ki, onun ən yaxşı keyfiyyətləri gələcək nəslin xeyrinə istifadə edilsin[61, 331].

Bəyannamədə ilk dəfə vurğulanırdı ki, uşaqlar haqqında qayğı və onların müdafiəsi ailənin müstəsna vəzifəsi deyil, həmçinin bu məsələ cəmiyyətin və ya ölkənin daxili işi yox, beynəlxalq aləmin problemidir və bütün bəşəriyyət uşaqların əmin-amanlığının qayğısına qalmalıdır.

Bununla belə, insan hüquqlarının müdafiəsinin tərkib hissəsi kimi uşaq hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin sistemi qəti şəkildə yalnız İkinci dünya müharibəsindən sonra, BMT çərçivəsində formalaşmışdır. Bu sistemin əsas prinsiplərindən biri insan hüquq və azadlıqlarına hər hansı bir ayrı-seçkilik olmadan hörmət və riayət olunmasının bəyan edilməsi idi. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi BMT Nizamnaməsində təsbit edilmişdi, belə ki qeyd edilir ki, Təşkilatın hədəflərindən biri “ümumi hörmət və hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara riayət etməkdir”[55, 33].

Bu vaxtdan etibarən hərbi münaqişələrin qurbanı olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə qəbul edilən beynəlxalq hüquqi sənədlər arasında həm iştirakçı-

dövlətlərin sayına, həm konvensiyanın icra mexanizminə, həmçinin əhatə etdiyi problemlərin təsir dairəsinə görə bunları xüsusilə qeyd etmək lazımdır: Mühəribə dövründə mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyası (md. 14, 17, 24, 38, 82, 89); Uşaq hüquqlarına dair 1959-cu il Bəyannaməsi; Fövqəladə hallarda və hərbi münaqişələr zamanı uşaqların və qadınların müdafiəsi haqqında 1974-cü il Bəyannaməsi; Cenevrə konvensiyalarına 1977-ci il I Əlavə Protokol (md. 70, 74, 75, 77, 78); Cenevrə konvensiyalarına 1977-ci il II Əlavə Protokol (md. 4, 6); Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası; Uşaqların sağ qalması, müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi haqqında 1990-cı il Ümumdünya Bəyannaməsi; Uşaqların maraqları naminə sülh mədəniyyəti və qeyri-zorakılıq haqqında 1998-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Onillik (2001-2010); Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakına dair 2000-ci il tarixli Fakultativ Protokol; 2002-ci il tarixli Uşaqların həyatı üçün yararlı Dünya adlı Bəyannamə və Fəaliyyət Planı; Silahsızlaşdırma, demobilizasiya və reintegrasiyaya münasibətdə 2006-cı il tarixli Kompleks Standartlar; 2007-ci il Hərbi qruplaşmalar və hərbi qüvvələrlə əlaqəli uşaqlara dair Paris rəhbər Prinsipləri və Öhdəlikləri; Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Məlumatlandırma proseduruna dair 2011-ci il tarixli Fakultativ Protokol; və s.

Yuxarıda qeyd edilən sənədlər hərbi münaqişələrdə uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinə dair normativ kompleksin insan hüquqlarına hörmət prinsipindən, universal və regional səviyyədə insan hüquqlarının müdafiəsinə həsr edilmiş beynəlxalq aktlardan, beynəlxalq humanitar hüquqa dair konvensiyalardan, uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq konvensiyalardan, tövsiyə xarakterli aktlardan ibarət olduğunu göstərir[39, 216].

Müasir anlamda uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ilk beynəlxalq hüquqi sənəd kimi qəbul edilən 1924-cü il Cenevrə Bəyannaməsi tövsiyə xarakterli olduğundan dövlətlərin üzərinə öhdəlik qoya bilməmişdi. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bütövlükdə insan hüquqları sisteminin inkişafında mühüm addım idi. 1948-ci il Bəyannaməsi konkret olaraq uşaqların müdafiəsi və ya hərbi münaqişələrdə müdafiəsi ilə bağlı ayrıca norma bəyan etməsə də, analıq və

uşaqlığın xüsusi himayə və yardıma ehtiyacı olması, nikah və nikahdankənar doğulmuş bütün uşaqların eyni sosial müdafiədən istifadə hüququnu bəyan edir (md. 25.2)[94, 70]. Qeyd edək ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin töhfəsi o qədər böyükdür ki, onun normaları insanların müxtəlif kateqoriyalarına, o cümlədən uşaqlara da aid edilməlidir. Buna görə də, Bəyannamədə insan həyatı, sağlamlığı, təhlükəsizliyi, təhsili, sosial təminatı və s. məsələlərlə bağlı göstərilən müddəalar uşaqlara da şamil edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər 1924-cü il Uşaq hüquqlarına dair Bəyannamədə uşaqlara müdafiənin xüsusi obyekt kimi baxılırdısa, artıq Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbulundan sonra uşaqların hüququn subyekt kimi tanınması tendensiyası meydana çıxdı.

Bütövlükdə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbulundan sonra uşaqların hüquqi müdafiəsinə xüsusi olaraq həsr edilmiş beynəlxalq hüquqi akt 1959-cu ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq hüquqları haqqında Bəyannamə oldu. Bu sənəd uşaq həyatının ən əhəmiyyətli tərəflərinə aid olan on prinsip müəyyən etmişdi. Preambulasında BMT Nizamnaməsinə və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə istinadlardan sonra qeyd edilir ki, “uşaq, onun fiziki və əqli yetişməsinə görə xüsusi mühafizəyə və qayğıya ehtiyac duyur, bura həmçinin uşağın doğulmazdan öncə və sonra hüquqi müdafiəsi də daxildir”[118, 112].

1959-cu il Bəyannaməsi 1924-cü il Cenevrə Bəyannaməsinin müddəalarını təkmilləşdirdi. Bəyannamədə göstərilir ki, uşaqlara qanunla və digər vasitələrlə xüsusi müdafiə təqdim edilməli və onların fiziki, əqli, mənəvi, əxlaqi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bundan əlavə, Bəyannamə uşaqların maraqlarının daha yüksək səviyyədə təmini üçün qanunların qəbul edilməsi və uşaqların tərbiyəsi və təhsili üçün məsul olan şəxslər, ilk növbədə valideynlər barədə də müddəalar müəyyən etmişdir. 1959-cu il Bəyannaməsinin ən vacib məqamı onda idi ki, onun mətninə “hüquqa malik olmaq” ifadəsi daxil edilmişdi. Məsələn, Bəyannamədə göstərilir ki, uşağa anadan olduğu andan ad və vətəndaşlıq hüququ verilir (prinsip 3), uşaq sağlam böyümə və inkişaf hüququna, zəruri qidalanma, yaşayış yeri, istirahət və tibbi xidmət hüququna malik olmalıdır (prinsip 4), uşaq təhsil almaq hüququna malikdir (prinsip 7) və s.[65, 310].

1959-cu il Bəyannaməsinin müsbət məqamlarından biri də, ayrı-seçkilik etməmək prinsipinin müddəalarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 1924-cü il Cenevrə Bəyannaməsi diskriminasiyanın üç elementini (irq, vətəndaşlıq və din), 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi altı elementini (dəri rəngi, cins, dil, siyasi və digər baxışlar, sosial mənşə, əmlak vəziyyəti) təsbit edirdisə, 1959-cu il Bəyannaməsi doğum meyarını da əlavə etmişdi. Onu da qeyd edək ki, 1966-cı il paktlarının diskriminasiya ilə bağlı maddələri də məhz bu meyardan yararlanmışdır.

Beləliklə, həm insan hüquqları sahəsində, həmçinin uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüquqi normayaradıcılıq tədricən yüksələn xətlə inkişaf edirdi. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi üzrə zamanətlər get-gedə artırdı. Ancaq iki dünya müharibəsi (xüsusilə İkinci dünya müharibəsi dövründə) zamanı mülki əhalinin kütləvi şəkildə qırılması bu zamanətlərin azlığını göstərdi. Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsinə aid olan xüsusi beynəlxalq sənədin hazırlanması ehtiyacı yaranmışdı.

1949-cu ildə Cenevrədə keçirilən diplomatik konfransda Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında dörd Cenevrə konvensiyası qəbul edilmişdi. Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyası xüsusən uşaqların beynəlxalq hərbi münaqişələr dövründə müdafiə imkanlarını da müəyyən edir. Eyni zamanda, 1949-cu il Diplomatik konfransında qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələrə dair beynəlxalq humanitar hüququn normaları da hüquqi cəhətdən təsbit olundu. Bu normalar Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddədə öz təsbitini tapmışdır.

IV Cenevrə Konvensiyası hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslər kimi uşaqların ümumi müdafiəsini nəzərdə tutur. Konvensiyaya əsasən uşaqlar, mülki əhalinin hissəsi kimi, himayə edilən şəxslərlə rəftara aid olan bütün müddəaların təsiri altında düşürlər, bura insan həyatına hörmət, insanlarla humanist davranış, fiziki və psixi toxunulmazlıq, insan ləyaqətinə hörmət, təhqiredici və alçaldıcı rəftarın qadağası, məhkəməsiz mühakimə və cəza tətbiqinin yol verilməməsi daxildir (md. 3)[82, 264]. Uşaqlar barəsində, bütün mülki əhali kimi, işgəncələr, bədən cəzaları, tibbi və elmi təcrübələr, kollektiv cəzalar, repressaliyalar, qorxutmanın və

ya terrorun ölçüləri, girov götürmə, qanunsuz deportasiya və s. qadağan edilir (md. 13, 27, 30-34).

IV Cenevrə Konvensiyası həmçinin hərbi əməliyyatların nəticələrindən uşaqların müdafiəsi haqqında xüsusi normaları da özündə təsbit etmişdir. Konvensiyanın 14-cü maddəsinə müvafiq olaraq, 15 yaşadək uşaqlar və 7 yaşadək uşaqların anaları mülki əhali kateqoriyasına aid edilirlər. Bu kateqoriya şəxslərə münasibətdə xüsusi sanitariya və ya təhlükəsiz zonalar yaradıla bilər. Oxşar üsulla uşaqlar və hamilə qadınlar mülki şəxslər kateqoriyasına daxil edilirlər, hansılar ki, mühasirəyə alınmış və ya işğal edilmiş zonalarından təxliyə edilməlidirlər (md. 17). Konvensiyanın 23-cü maddəsinə əsasən 15 yaşadək uşaqlar və hamilələr üçün nəzərdə tutulmuş bağlamaların azad buraxılışına icazə verilməlidir.

İşğal edilmiş ərazilərdə 15 yaşadək uşaqlar, hamilə qadınlar və 7 yaşadək uşaqların anaları müharibənin nəticələrindən müdafiə olunmaqla, qidalanma, tibbi qulluq və müdafiə barəsində istənilən üstünlüklərdən istifadə etməyə davam etməlidirlər (md. 50). Elə həmin maddədə nəzərdə tutulur ki, işğal edən dövlət işğal edilmiş ərazidə uşaqların himayəsi ilə məşğul olan təşkilatların işinə kömək etməlidir. 15 yaşadək uşaqlar və məcburi saxlanılmış hamilə qadınlar onların fizioloji ehtiyaclarına uyğun olaraq əlavə qidalanma ilə təmin edilməlidirlər (maddə 89)[79, 739].

IV Cenevrə Konvensiyasının 38-ci maddəsinə əsasən rəqib tərəfinə aid olan 15 yaşadək uşaqlar və 7 yaşadək uşaqların anaları həmin rəqib dövlətin vətəndaşları ilə eyni dərəcədə xüsusi üstünlüklərdən istifadə edirlər[120, 34].

IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən tərəflər öhdəsinə götürürlər ki, müharibə nəticəsində valideynlərini itirmiş və ya ailəsindən kənar düşmüş 15 yaşadək uşaqlar öz taleyinin hökmünə buraxılmamalı və onların dini, tərbiyəsi ilə bağlı bütün lazımı şərait yaradılmalı və tədbirlər görülməlidir (md. 24). İşğal edən dövlət uşaqların şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə və onların qohum əlaqələrinin qeydiyyatına imkan yaratmalıdır, həmin dövlət uşaqların ailə və ya vətəndaş vəziyyətini dəyişdirmək hüququna malik deyildir (md. 50). IV Cenevrə Konvensiyası bəyan edir ki, münaqişə tərəfləri müharibə nəticəsində ayrılmış ailələrin bir-biri ilə əlaqə

yaratması üzrə axtarış tədbirlərini yüngülləşdirməlidir və imkan daxilində həmin ailələrin birləşməsinə həyata keçirməlidir. Münaqişə tərəflərinin ərazisində və ya işğal edilmiş ərazidə olan hər bir şəxs özü haqqında öz ailə üzvlərinə məlumat vermək hüququna malikdir (md. 25, 26).

IV Cenevrə Konvensiyasının uşaqlarla bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən müddəalarından biri də ölüm cəzası ilə bağlıdır. Belə ki, 18 yaşı tamam olmamış şəxslərin ölüm cəzasına məhkum edilməsi qadağan edilir (md. 68). Eyni zamanda, göstərilir ki, işğal olunmuş ərazidə həbsdə saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayanlara xüsusi rejim tətbiq edilməlidir, həmin şəxslər imkan daxilində digər məhbuslardan ayrıca saxlanılmalıdır (md. 76)[59, 513].

Beləliklə, Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyası ilk dəfə beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr zamanı mülki əhalinin tərkib hissəsi kimi uşaqların müdafiəsi prinsipini hüquqi cəhətdən təsbit etdi.

XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq münasibətlərin xarakteri dəyişirdi, müstəmləkə sistemi tamamilə dağılır, milli azadlıq uğrunda xalqların silaha əl atması halları genişlənirdi. Artıq hərbi münaqişələrin yeni formaları meydana çıxmışdı, dövlətdaxili narazılıqlar, vətəndaş müharibələrinin sayı da artmışdı. Bu halda mülki şəxslərdən əsgərləri ayırmaq mürəkkəb məsələ idi. Bundan başqa, müharibənin aparılması metodları və tətbiq edilən silahlar da fərqli idi. Bütün bunlar mülki əhali arasında böyük itkilərə gətirib çıxardı. IV Cenevrə Konvensiyasının normaları artıq bu yeni vəziyyətləri və müharibənin aparılması metodlarını effektiv şəkildə tənzimləyə bilmirdi. IV Cenevrə Konvensiyası işğal edilmiş ərazilərdə mülki əhalinin statusunu tənzimləsə də, döyüş əməliyyatlarının gedişində mülki əhalinin müdafiəsinin təminatı ilə bağlı bir çox əhəmiyyətli məsələlər, müharibənin aparılmasının qayda və metodlarının məhdudiyyəti kimi suallar bu Konvensiyanın təsir dairəsindən kənarda idi. XX əsrin 60-cı illərində Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi belə nəticəyə gəlmişdi ki, beynəlxalq humanitar hüquqla nəzərdə tutulmuş müdafiə genişləndirilməli və onun bəzi müddəalarına əlavə və dəyişikliklər edilməlidir. Ancaq qüvvədə olan 1949-cu Cenevrə konvensiyalarının göstərdiyi hüquqi müdafiənin itirilməsi riskinə yol verməmək üçün həmin konvensiyalara əlavə

protokolların qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilmişdi.

Uşaqlar barəsində bir neçə problem mövcud idi. Birincisi, insanların ən zəif və həssas kateqoriyası kimi uşaqlar xüsusi müdafiə hüququna malik idi, ancaq bu hüquq IV Cenevrə Konvensiyasının heç bir maddəsində aydın ifadə edilməmişdi. İkincisi, uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakına münasibət haqqında məsələ aktuallaşmışdı.

Beynəlxalq humanitar hüquq məsələlərinə dair 1977-ci ildə keçirilmiş diplomatik konfransda 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına iki əlavə protokol qəbul edildi: Beynəlxalq hərbi münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsinə aid I Əlavə Protokol və Qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə aid II Əlavə Protokol.

I Əlavə Protokolda ilk dəfə beynəlxalq hərbi münaqişələr zamanı uşaqların xüsusi müdafiəsi prinsipi aydın xülasə edilmişdi. Qeyd edilir ki, uşaqlara xüsusi hörmət göstərməli və onlar hər növ ədəbsiz qəsd etmədən müdafiə ilə təmin edirlər. Münaqişədə olan tərəflər uşaqlara, onların yaşına və ya istənilən başqa səbəbdən müdafiəsi və köməyini təmin edirlər (md. 77). II Əlavə Protokola qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişələr barəsində adekvat müddəa daxil edilmişdir. II Əlavə Protokolun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, uşaqlara lazımi qayğı və kömək təmin olunur.

Əlavə protokollarda həmçinin hərbi əməliyyatlarda uşaqların iştirakı haqqında məsələ tənzim edilir. Protokollar nəzərdə tutur ki, 15 yaşı tamam olmamış uşaqların bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirakının qarşısının alınması üçün bütün mümkün ölçülər qəbul edilməlidir (I Əlavə Protokolda md. 77.2; II Əlavə Protokolda md. 4.3). Münaqişə tərəfləri 15-18 yaş arası şəxsləri hərbiyə cəlb edərkən daha yuxarı yaşlı şəxslərə üstünlük verməlidirlər. I Protokolun 77.3-cü maddəsində qeyd edilir ki, əgər 15 yaşa çatmayan uşaqlar hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak edirlərsə və əsir düşürlərsə, onda onlar bu maddə ilə verilən xüsusi müdafiədən istifadə etməyə davam edirlər, bu zaman onların hərbi əsir olub-olmaması vacib deyildir. Hərbi münaqişə ilə bağlı səbəblərdən həbs, tutulma və ya tərک-silah edib nəzarət altında saxlama halında uşaqlar böyüklər üçün nəzərdə tutulan yerlərdən ayrı yerlərdə saxlanılmalıdırlar[43, 356].

I Əlavə Protokola müvafiq olaraq, əgər ciddi ehtiyac yoxdursa, münaqişədə olan heç bir tərəf uşaqların təxliyəsi üzrə tədbirlər qəbul etməməlidir (öz vətəndaşlarının başqa xarici dövlətə göndərilməsi istisna olmaqla). Əgər təxliyə baş veribse, o zaman uşaqların öz ailələrinə və öz ölkəsinə qayıdışını asanlaşdırmaq üçün bütün mümkün tədbirlər görülməlidir. Protokollar IV Cenevrə Konvensiyasında olduğu kimi 18 yaşı tamam olmamış şəxslərə ölüm hökmünü qadağan edir.

Bütövlükdə götürsək, əlavə protokollar IV Cenevrə Konvensiyasının uşaqların hüquqlarına dair müddəalarını xeyli inkişaf etdirdi. Beləliklə, Cenevrə konvensiyaları və ona əlavə protokollar uşaqlara hərbi münaqişələr zamanı, onların xarakterindən (beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq) və döyüş əməliyyatlarında uşaqların bilavasitə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq ümumi və xüsusi müdafiəni təsbit etdi.

Nəinki hərbi münaqişələrdə, ümumiyyətlə uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində əsas beynəlxalq hüquqi mexanizm 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyadır. Bu sənəd, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və həmin hüquqların təmin edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərini müəyyənləşdirən universal beynəlxalq müqavilədir. Konvensiyanın müəllifləri uşaqların mərhələli inkişafını, onlara zəruri fiziki, maddi, mənəvi, psixoloji köməyin göstərilməsi vacibliyini önə çəkmişlər. Konvensiyanın işlənilib-hazırlanması zamanı belə bir ideya əsas götürülmüşdür ki, uşaqlar hər bir cəmiyyətin və dövlətin gələcəyi olduğu üçün onların normal, cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişdirilməsi nəinki valideynlərin, ümumilikdə dövlətin əsas və prioritet vəzifəsidir.

Konvensiya uşaqları cəmiyyətin tam və bərabərhüquqlu üzvü kimi tanıtdırmaqla bərabər, uşaqların hüquqlarını vahid bir kompleks halında ciddi şəkildə sistemləşdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1989-cu il Konvensiyasını “Uşaqların azadlığı üçün Böyük Xartiya”, “Uşaq hüquqlarının Dünya Konstitusiyası” adlandırırlar. Konvensiyanın üç əsas məqsəd daşması onun maddələrinin təhlilində birbaşa müəyyən edilmişdir: bütövlükdə digər müqavilələr çərçivəsində müəyyən edilmiş insan hüquqlarını uşaqlara münasibətdə təsdiq etmək; uşaqların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir sıra əsas hüquqlarını möhkəmləndirmək; uşaqlar üçün aktual olan sahələrdə normalar müəyyən etmək[10, 143].

Konvensiyanın qəbulu ərəfəsində, yəni 1980-ci illərdə hərbi münaqişələrdə uşaqlara qarşı əxlaqsız hərəkətlər, zorakılıq halları tez-tez müşahidə olunurdu. Konvensiyaya əsasən iştirakçı-dövlətlərdə uşaqlar hüquqlardan istifadədə böyükklərlə bərabər tutulur. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, uşaq – ilk növbədə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxsdir.

Uşaqlar barəsində iştirakçı-dövlətlər öz üzərinə belə bir prinsipə əsaslanmaq öhdəliyi götürdülər ki, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsi onun fiziki və psixi sağlamlığından, milli və sosial mənşəyindən asılı deyildir. Konvensiyada “uşağa” verilən anlayış da xüsusi qeyd edilməlidir[89, 184]. Konvensiyanın 38-ci maddəsi hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələsinə həsr edilmişdir. Konvensiyaya bu maddənin əlavə edilməsi haqqında məsələ kifayət qədər mübahisəli idi, xüsusilə də, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi bunu zəruri hesab etmirdi.

Bu fikir onunla əsaslandırılırdı ki, artıq 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyası və 1977-ci il əlavə protokolları hərbi münaqişələr şəraitində uşaqların müdafiəsini həyata keçirir və bu istiqamətdə yeni normaların təsbitinə ehtiyac yoxdur, yalnız mövcud humanitar hüquq haqqında biliyin yayılması və ona riayət edilməsinin təminatı üzrə tədbirlərin icrasına zərurət vardır. Ancaq Konvensiya müəlliflərinin əksəriyyəti bu maddənin Konvensiyadan çıxarılmasını uşaq hüquqlarını məhdudlaşdıran addım kimi qiymətləndirərək universal kompleks sənəd kimi bu Konvensiyanın təsir dairəsinə də xələl gətirəcəyini zənn edirdilər. Bundan başqa, IV Cenevrə Konvensiyasında və əlavə protokollarda iştirak etməyən, lakin Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli Konvensiyaya qoşulan dövlətlər də bu maddənin müddəalarına riayət etməli idi.

Konvensiyanın 38-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər uşaqlara aid olan beynəlxalq humanitar hüququn normalarına hörmət etməyi və onlara riayət edilməsini təmin etməyi öz öhdəsinə götürürlər. Nəzərdə tutulur ki, dövlətlər bütün mümkün tədbirləri qəbul etməlidir ki, 15 yaşadək uşaqlar hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməsinlər. Dövlətlər həmçinin 15 yaşadək şəxslərin öz hərbi qüvvələrinə xidmətə qəbulunu aparmamalıdır[88, 413].

Konvensiya layihəsinin müzakirəsi zamanı bu maddə bir çox müzakirələrə də

səbəb olmuşdu. Xüsusilə də, hərbi münaqişələrdə iştirak etmək yaşı barədə mübahisələr qızgın idi. UNICEF-in rəhbərliyi ilə bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları və bəzi dövlətlər (İsveç, Finlandiya, Belçika, Niderland) hərbi münaqişələrdə iştirak yaşını artıraraq 18 yaş müəyyən etməyi təklif etdilər. Bu inkişaf etməkdə olan ölkələrin, əsasən də, Afrika ölkələrinin kəskin reaksiyasına səbəb olmuşdu, çünki həmin ölkələrdə baş verən hərbi münaqişələrdə 15 yaşdan aşağı kifayət qədər uşaq aktiv hərbi əməliyyatlarda iştirak edirdi. Bundan başqa, bəzi inkişaf etmiş ölkələr xəbərdarlıq etdilər ki, hərbi qüvvələr haqqında onların milli qanunları 17 yaşadək şəxslərin iştirakını müəyyən edən xüsusi kadet (dəniz qüvvələrində ehtiyat kadrların hazırlığı) proqramlarını nəzərdə tutduğu üçün bu sənədi imzalamaqdan imtina edəcəklər[100, 85].

Onu da qeyd edək ki, ABŞ istisna olmaqla dünyanın bütün dövlətləri bu Konvensiyanı ratifikasiya edib. ABŞ 16 fevral 1995-ci ildə bu Konvensiyanı imzalasa da, hələ də ratifikasiya etməyib. Bu addımın bir çox səbəbləri vardır. ABŞ cəmiyyətində belə bir fikir formalaşmışdır ki, bu sənəd uşaqların tərbiyəsi istiqamətində valideynlərin hüquqlarını məhdudlaşdırır, xüsusilə də, Konvensiyanın 13-16-cı maddələrinin şərh edən müəlliflər bu fikirdədirlər. Digər səbəb Konvensiyanın ABŞ cinayət qanunvericiliyinə zidd müddəalar nəzərdə tutması ilə əlaqələndirilir. Məsələn, ABŞ-da ölüm cəzasının tətbiqi ilə bağlı minimal yaş həddinin 18 yaş müəyyən edilməsi ilə bağlı norma yoxdur. Hətta 18 ştatda bu yaş həddi 15 yaş müəyyən edilmişdir.

Konvensiyanın müvafiq maddəsinin müzakirəsi zamanı aparılan danışıqların nəticəsi kimi 18 yaş həddini müəyyən etmək mümkün olmadı. Yalnız 38-ci maddənin 3-cü hissəsinə belə bir müddəa daxil edildi ki, iştirakçı-dövlətlər 15 yaşına çatmayan hər hansı şəxsi öz hərbi qüvvələrində xidmətə çağırmaqdan çəkinirlər. İştirakçı-dövlətlər 15 yaşına çatmış, lakin 18 yaşı hələ tamamilə olmamış şəxslərin orduya cəlb edilməsi zamanı daha yaşlı şəxslərə üstünlük verməyə çalışmalıdırlar.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 38-ci maddəsi 1977-ci il I Əlavə Protokolun 77-ci maddəsinə demək olar ki təkrarlandı. Bundan başqa, adıçəkilən maddənin müzakirəsi zamanı əksər dövlətlərin 18 yaş həddini müdafiə etməsi hərbi münaqişələrdə uşaqların iştirak yaşı ilə bağlı problemi yenidən gündəmə qaytardı və

Uşaq Hüquqları Komitəsi 3-cü sessiyasında məsələ ilə bağlı fakultativ protokolun layihəsini hazırlamağa start verdi. 2000-ci ildə qəbul edilən bu sənədin əsas yeniliyi hərbi münaqişələrə cəlb edilmə yaşının 15-dən 18-ə qaldırılması idi. Protokolun 1-ci və 2-ci maddələrində birbaşa qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər onların hərbi qüvvələrinin tərkibində olan 18 yaşa çatmamış hərbi qulluqçularının hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər. Eyni zamanda, iştirakçı-dövlətlər 18 yaşına çatmamış şəxslərin bu dövlətlərin hərbi qüvvələrinə məcburi çağırışa cəlb edilməməsini də təmin edirlər[51, 118]. Hazırda dünyanın 166 dövləti Fakultativ Protokolu ratifikasiya etmiş, İran, Mərkəzi Afrika Respublikası, Fici, Haiti, Gambiya, Livan, Liberiya, Myanma, Nauru, Somali, Surinam, Zambiya, Solomon adaları kimi dövlətlər isə ratifikasiyadan imtina etmişdir[148].

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində məcburi hüquqi qüvvəyə malik, dövlətlər üçün öhdəliklər müəyyən edən konvensiyalarla yanaşı, tövsiyə xarakterli bəyannamə və digər adekvat sənədlər də qəbul edilmişdir. Belə hüquqi aktlardan biri BMT Baş Məclisinin S-27/2 sayılı Qətnaməsi ilə 2002-ci il tarixdə təsdiq edilmiş Uşaqların həyatı üçün yararlı dünya adlı Bəyannamə və Fəaliyyət Planıdır. Bu sənəddə bəyan edilir ki, dünya liderləri hər bir uşağın daha yaxşı gələcəyinin təmin edilməsi üçün öz üzərlərinə öhdəliklər götürürlər. Bəyannamənin 7-ci bəndi uşaqların müharibələrdən qorunması adlanır və göstərilir ki, uşaqlar hərbi münaqişələrin dəhşətlərindən qorunmalıdır. Həmçinin beynəlxalq humanitar hüququn müddəalarına uyğun olaraq xarici işğal şəraitində yaşayan uşaqların müdafiəsini təmin etmək lazımdır[52, 214]. 12-ci bənddə müvafiq məsələ üzrə əldə olunmuş tərəqqinin və qazanılmış təcrübənin icmalı təhlil edilir. Sonra uşaqların beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin ayrıca vəziyyətlərinin təsbiti üzrə tövsiyələr müəyyən edilir.

Sənədin Fəaliyyət Planı adlı hissəsində hərbi münaqişələrdən uşaqların müdafiəsi haqqında ayrıca müddəalar təsbit edilir. Xüsusilə də, aşağıdakı tədbirlərin icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir: münaqişə qurbanı olmuş uşaqların müdafiəsinin gücləndirilməsi və xarici işğal şəraitində yaşayan uşaqların müdafiəsi üçün effektiv ölçülərin qəbulu; uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə aid olan məsələlərin sülhməramlı proseslərin və sülh sazişlərinin bağlanması zamanı müzakirə predmetinə daxil edilməsi;

uşaqların hərbi münafişələrə cəlb edilməsi və hərbi münafişələrin gedişində uşaq­lardan istifadəyə son qoymaq, onların demobilizasiyası, effektiv silahsızlaşdırma, cəmiyyətə reinteqrasiyası, fiziki və psixoloji bərpası üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; cəzasızlığa son qoymaq, məhkəmə qaydası ilə onları təqib etmək, soyqırım, insanlıq əleyhinə və hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxsləri axtarib tapmaq və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, dövlətdaxili qanunvericilikdə bu istiqamətdə dəyişikliklər etmək; sülhün qorunması, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə əməliyyatlarda iştirak edən vətəndaş, hərbi və polis personalının lazımi hazırlığı və təlimini təşkil etmək; girov qismində uşaqların tutulmasının qarşısının alınması üçün bütün lazımi ölçülərin qəbulu və s[105, 282-284].

Son vaxtlar hərbi münafişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi prosesində durğunluq müşahidə olunur. Bu istiqamətdə ən son dəyişiklik kimi Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına Məlumatlandırma proseduruna dair 2011-ci il tarixli Fakultativ Protokolun qəbul edilməsini qeyd etmək olar.

Fakultativ Protokol Uşaq hüquqları Komitəsinə uşaq hüquqlarının pozulması haqqında şikayətləri qəbul etmək imkanı verir. Belə şikayətlərin adlandırılması üçün Protokolda “xəbər” terminindən istifadə olunur.

Protokol hər hansı yeni hüquqları daxil etmir, lakin Uşaq Hüquqları Komitəsinə növbəti sənədlər əsasında uşaq hüquqlarının pozulmasına dair işlərə baxmaq səlahiyyəti verir: Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya; Uşaqların hərbi münafişələrə cəlb edilməsinə dair Fakultativ Protokol və Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakultativ Protokol. Əgər milli hüquq sistemi onların hüquqlarının pozulmasına cavab olaraq hüquqi müdafiənin vasitələrini təmin etmək vəziyyətində deyilsə uşaqlar BMT-yə müraciət edə bilərlər. 14 aprel 2014-cü ildə qüvvəyə minmiş bu protokolu hazırda 32 dövlət ratifikasiya etmiş, daha 25 dövlət imzalasa da hələlik ratifikasiya etməmişdir[148].

Hərbi münafişələrdə uşaqların vəziyyəti haqqında məsələdə prioritet məsələlərdən biri regional və subregional təşkilatların diqqətini bu məsələyə cəlb etməkdən ibarətdir.

İnsan hüquqlarının, həmçinin uşaq hüquqlarının regional müdafiə sistemində növbəti regional əsaslı normativ mexanizmlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir: İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyası, İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası. Göründüyü kimi, uşaq hüquqları ilə bağlı ayrıca regional beynəlxalq konvensiya və ya müqavilə demək olar ki yoxdur.

1950-ci il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası 4 noyabr 1950-ci ildə imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir[87, 133-158]. Fərdi şikayətlər imkanını regional səviyyədə təmin etməyi qarşısına qoyan bu Konvensiya daha ciddi təminat sistemini (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi) müəyyən etmişdir [128, 156]. Bütövlükdə, bir sıra mühüm insan hüquqlarını və onların məzmununu sistemli və geniş müəyyən edən Konvensiya ona əlavə protokollarla daim zənginləşir.

Avropa Konvensiyası ilə yanaşı, uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquqi standartlar 1969-cu il Amerikaarası beynəlxalq konfransında qəbul edilmiş İnsan hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasında da öz təsbitini tapmışdır. Bu Konvensiyanı Amerika qitəsinin 25 dövləti ratifikasiya etmişdir. Həmin ölkələr arasında ABŞ və Kanada olmasa da, Braziliya, Argentina, Meksika, Uruqvay, Venesuela kimi iri dövlətlər vardır[167]. Bu Konvensiya Avropa Konvensiyası və digər beynəlxalq sənədlərlə bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da təbiidir. Belə ki, insan hüquqlarına dair ümumqəbul edilmiş universal və regional xüsusiyyətləri birləşdirən Konvensiyada mühüm insan hüquq və azadlıqları öz təsbitini tapmışdır.

Konvensiyanın fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ad hüququ (maddə 18), vətəndaşlıq hüququ (maddə 20), əmlakın toxunulmazlığı hüququ (maddə 21), sığınacaq hüququ (maddə 22), dövlət idarəciliyində iştirak etmək hüququ (maddə 23) da nəzərdə tutulmuşdur [168]. Bundan başqa, Konvensiyaya Əlavə 1988-ci il San-Salvador Protokolunda da insan hüquq və azadlıqları təsbit edilmişdir.

Ümumiyyətlə, regionlar arasında həm hərbi münaqişələrin çox baş verdiyi, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulduğu, azyaşlı uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edildiyi, daha çox əsgər-uşaqların və qaçqın-uşaqların mövcud olduğu, müxtəlif növ xəstəliklərin

uşaqlar arasında daha çox yayıldığı, bir sözlə uşaq hüquqlarının daha intensiv şəkildə pozulduğu region Afrikadır. Afrikada insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində əsas normativ hüquqi mexanizm kimi 1981-ci il tarixli İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyası çıxış edir. İnsanların fərdi və xalqların kollektiv hüquqlarının müdafiəsini əsas məqsəd kimi müəyyən edən Xartiyada sosial və mədəni hüquqlar, eyni zamanda da kollektiv hüquqlar təsbit edilmişdir. Həm insan hüquq və azadlıqlarını, həm də insanların vəzifələrini əks etdirən Afrika Xartiyasının 27-ci maddəsində qeyd edilir ki, şəxs öz ailəsi, cəmiyyət, dövlət və beynəlxalq birlik qarşısında məsuliyyət daşıyır.

1990-cı ildə Afrikada digər regionlardan fərqli bir sənəd – Uşaqların rifahı və hüquqları haqqında Xartiya qəbul edildi. 2018-ci ilin məlumatına görə 54 Afrika dövlətindən 41-i bu sənədi ratifikasiya etmişdir[164]. Xartiya uşaqların geniş hüquq və azadlıqlarını təsbit etməklə həmin hüquqların realizəsinə nəzarət üzrə Afrika Ekspertlər Komitəsini də təsis etmişdir. Xartiyada dövlətlərin uşaqların hüquqlarının realizəsi üzrə zəruri qanunverici və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyi müəyyən edilir, bundan əlavə iştirakçı-dövlətlərdə olan istənilən adət, ənənə, dini qayda bu Xartiyanın müddəalarına uyğun gəlmədikdə, uyğunsuzluq olan hissə aradan qaldırılmalıdır (md. 1). Xartiyanın vacib məqamlarından biri odur ki, bu sənəddə “uşaq” anlayışına 18 yaşdan aşağı şəxslər daxil edilir (md. 2). Digər əhəmiyyətli norma ölüm cəzası ilə bağlıdır, belə ki, Xartiya uşaqlara münasibətdə ölüm cəzasının tətbiq edilməməsini təsbit etmişdir (md. 5).

Xartiyada uşaqların normal həyat fəaliyyəti üçün vacib olan təhsil, vətəndaşlıq, istirahət, mədəniyyət, əlil-uşaqların xüsusi qayğısı, tibbi xidmət, iqtisadi istismardan azad olma, işgəncəyə məruz qalmama kimi vacib hüquq və azadlıqlar təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, Xartiyada aşağıdakı sferalar üzrə uşaqların həyat və inkişafı üçün əhəmiyyətli normalar öz əksinin tapmışdır: hərbi münəqişələr; qaçqın-uşaqlar; övladlığa götürmə; valideynlərdən ayırma; aparteid və diskriminasiyadan müdafiə; cinsi istismar və zorakılıq; narkotikdən istifadə; uşaqların oğurlanması və uşaqlarla ticarət; anaları həbsdə olan uşaqların vəziyyəti[126, 197-200].

Xartiyada hərbi münəqişələr adlı ayrıca 22-ci maddə təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən iştirakçı-dövlətlər uşaqların hərbi münəqişələrdə bilavasitə iştirak

etməməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər və uşaqların hərbi münafişələrə cəlb edilməsindən də çəkinməlidirlər. Xartiyada həm icbari, həm də könüllü şəkildə hərbiyə çağırış yaşı 18 yaş müəyyən edilmişdir[101, 505].

1990-cı il Xartiyasının uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquqi sənədlərdən fərqli müddəası ondadır ki, bu Xartiya uşaqların vəzifələrini də müəyyən edir. Belə ki, Xartiyada göstərilir ki, hər bir uşaq ailə, cəmiyyət, dövlət, qanuni ictimai birlik və beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyətə ailənin birliyi naminə işləmək, cəmiyyətə xidmət, sosial və milli həmrəyliyi qorumaq və möhkəmləndirmək, Afrika birliyinə xidmət etməkdir (md. 31).

Afrika İttifaqı dövlət və hökumət başçılarının Assambleyası tərəfindən 1999-cu ildə qəbul edilmiş Əlcəzair Bəyannaməsində bu Təşkilatın uşaq hüquqlarının genişləndirilməsi, müdafiəsi, təşviqi, hərbi münafişələrə uşaqların cəlb edilməsinə son qoyulması, uşaqların istismarı ilə mübarizə məsələlərində qəti mövqedə olması təsdiqlənmişdi[165].

Beləliklə, hərbi münafişələr zamanı uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin normativ hüquqi mexanizmləri haqqında qeyd etdiyimiz məsələləri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlirik ki, uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi institutu 1924-cü il Cenevrə Bəyannaməsi əsasında formalaşmışdır. Lakin 1989-cu il Uşaq hüquqlarına dair Konvensiyanın qəbul edilməsinə qədərki dövr ərzində bu istiqamətdə əsas normativ mexanizm Cenevrə konvensiyaları və ona əlavə protokollar olmuşdur. Cenevrə konvensiyalarında hərbi münafişələrdə uşaqların hüquqlarının qorunması, yaş həddi, reabilitasiya, hüquqların bərpası kimi vacib məsələlərlə bağlı normalar öz təsbitini tapmışdır.

1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya həm dinc, həm də hərbi münafişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində ən böyük normativ mexanizm hesab edilə bilər, ən azından dünyanın bütün dövlətlərinin bu sənədi ratifikasiya etməsi bunu sübut edir. 1989-cu il Konvensiyasına I Əlavə Protokol isə hərbi münafişələrlə bağlı ən həlledici məqamlardan olan yaş həddini artıraraq 18 yaş müəyyən etmişdir. Dünyanın əksər dövlətlərinin bu protokolu ratifikasiya etməsi artıq dünya

ictimaiyyətinin hərbi münaqişələrə cəlb edilən insanların arasında azyaşlıların sayının azaldılması tendensiyasının formalaşmasını göstərir.

Universal xarakterli beynəlxalq hüquqi aktlardan fərqli olaraq, regional çərçivədə qəbul edilən beynəlxalq hüquqi sənədlərdə isə uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair normalar kifayət qədər effektiv qiymətləndirilə bilməz. Bu isə, ayrı-ayrı regionlar çərçivəsində bir sıra spesifik sənədlərin qəbul edilməsini zəruri edir.

2.2. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarını müdafiə edən beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin fəaliyyət istiqamətləri

Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi həm normativ səviyyədə, həmçinin institusional səviyyədə realizə olunur. İnstitusional və ya təşkilati mexanizmlər dedikdə, hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan BMT çərçivəsində UNİCEF, UNESCO, Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarlıq İdarəsi (QAKİ), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Uşaq Hüquqları Komitəsi, eyni zamanda, müxtəlif regional təşkilati mexanizmlərin fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

XX əsrdən formalaşmağa başlamış beynəlxalq təşkilatlar insan həyatının bir çox sferalarında mühüm səlahiyyətlər əldə etmişdir, o cümlədən BMT-nin təmsalında bu xüsusi qeyd edilməlidir. Tarixi təcrübə göstərir ki, hökumətlərarası təşkilatların rolu əvəzolunmazdır, çünki məhz həmin təşkilatlar dünya siyasətinin ən mürəkkəb məsələləri üzrə qərarların qəbulunu həyata keçirir, bununla beynəlxalq münasibətlərin ən “sadə” iştirakçısının təsiri və nüfuzunu yüksəldir [30, 639-640].

Ümumiyyətlə, istənilən bir mövzuda beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətindən söhbət açarkən ilk növbədə, BMT-ni qeyd etməmək mümkün deyildir. Bizim tədqiqata gəldikdə isə bu xüsusilə vacibdir, birincisi insan hüquqlarının müdafiəsi bütövlükdə BMT-nin əsas məqsədidir, ikincisi isə uşaq hüquqlarının müdafiəsi BMT sistemində ayrıca təşkilatların əsas funksiyalarına daxildir.

8 fevral 2017-ci il tarixdə BMT Baş Məclisində keçirilmiş Uşaqlar və hərbi münaqişələr məsələsinə dair qətnamənin iyirmi illiyinə həsr edilmiş iclasda BMT-nin Baş Katibi Antonio Quterreş hərbi münaqişələrlə bağlı bəyanatında qeyd etmişdi ki, davam

edən münaqişələr uşaqlar üçün ciddi təhlükə doğurur və münaqişələrin qarşısının alınması, inkişaf və başqa metodların köməyi ilə uşaqları qorumaq lazımdır. Dünyada hərbi münaqişələr səbəbindən rekord sayda insanların qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi prosesi davam edir, hətta hərbi münaqişələr getməyən ərazilərdə belə gənclər diskriminasiyaya və zorakılığa məruz qalırlar[152].

BMT çərçivəsində hərbi münaqişələrdə və ümumilikdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə təşkilatın əsas orqanları olan Baş Məclis və Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sahədə də mühüm səlahiyyətlərə malik olan BMT Baş Məclisi qətnamələrlə bir sıra sənədlər qəbul etmişdir: Uşaqların sağ qalması, müdafiəsi və inkişafının təmini üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi (1990-cı il), Uşaqlar üçün yararlı dünya adlı Bəyannamə və Fəaliyyət Planı (2002-ci il)[112, 990].

BMT Baş Məclisi öz qətnamələrində hərbi münaqişələrə uşaqların cəlb edilməsi, onlardan istifadə və uşaqlar barəsində edilən başqa hüquq pozmaların və sui-istifadələri qətiyyətlə pisləyir, hərbi münaqişələrdə bütün dövlətləri və başqa tərəfləri bu tip hərəkətlərdən çəkinməyə çağırır. Baş Məclis hər zaman hərbi münaqişə tərəflərini beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etməyə, hərbi əməliyyatlar zamanı mülki əhali və obyektlərə toxunmamağa, əsirlərlə normal davranışa dəvət edir.

BMT-nin bu əsas orqanı öz fəaliyyəti ilə göstərir ki, cəmiyyətin bütün səviyyələrində zorakılığın müxtəlif formaları nəticəsində bütün dünyada böyük ziyan və əzabları uşaqlar çəkir. Sülh və zor işlətməkdən imtina mədəniyyəti hər hansı mənfi fikir və ayrı-seçkilik olmadan, hər bir insanın həyat və ləyaqətinə hörmətin möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Baş Məclis həmçinin, sülh və zor işlətməkdən imtina mədəniyyətinin formalaşmasında təhsilin rolunu qeyd etmişdi, xüsusən də, sülh və zor işlətməkdən imtina təcrübəsinin uşaqlar arasında təbliği yolu ilə buna nail olmaq göstərilir. Bütün bu tədbirlər dövlətlər tərəfindən hərbi münaqişələrdə iştirakdan uşaqların çəkindirilməsinə və eyni zamanda hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların reabilitasiyasına yönəlmişdir.

BMT Baş Məclisinin hərbi münaqişələrdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində əsas müzakirə predmetlərindən biri də özünü öldürən terrorçu-uşaqların istifadə edilməsinin qarşısını almaq və ümumiyyətlə belə bir vəhşiliyə son qoymaqdır. Artıq müasir dövrdə belə halların sayı artır. “Boko Haram” döyüşçüləri tez-tez uşaqları

oğurlayırlar və onlardan “canlı bomba” kimi istifadə edirlər. Nigeriya, Kamerun, Çad və Nigerdə belə cinayətlərin törədilməsi üçün istifadə edilən uşaqların sayı kəskin şəkildə artmışdır, belə ki, 2014-cü ildə 4 belə hal baş vermişdisə, 2015-ci ildə onların sayı 44-ə çatmışdır[175].

BMT-nin digər əsas orqanı olan Təhlükəsizlik Şurası hərbi münaqişələr dövründə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əhəmiyyətli fəaliyyət həyata keçirir. BMT Nizamnaməsinin 24-cü maddəsinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurasına beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin saxlanılması üzrə səlahiyyətlər verilmişdir[70, 644]. Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların vəziyyətinə dair Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyəti bu məsələ ilə bağlı ilk dəfə 1999-cu ildə 1261 sayılı qətnamənin qəbulu ilə diqqət mərkəzindədir. Bu Qətnamədə Təhlükəsizlik Şurası hərbi münaqişələrin uşaqların vəziyyətinə çox zərərli və davamlı təsirindən narahatlığını bildirmiş, hərbi münaqişələrdə bütün tərəflərə belə vəziyyətlərdə uşaqların müdafiəsinin təminatı üzrə üzərlərinə götürülmüş konkret öhdəliklərə riayət etməyə çağırmışdır. Uşaqlar və hərbi münaqişələr məsələsi üzrə BMT Baş Katibinin Təhlükəsizlik Şurasına məruzələri konkret vəziyyəti nəzərə alaraq üzv-dövlətlər tərəfindən və başqa əlaqədar qurumlar tərəfindən qəbul edilməli ölçülər üçün əhəmiyyətli əsas kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən sənəddən başqa Təhlükəsizlik Şurası hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə bir sıra qətnamələr qəbul etmişdir: Uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakı ilə bağlı Fakultativ Protokola dair 2000-ci il tarixli 1314 sayılı Qətnamə; Uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi və istifadəsi üzrə 2001-ci il tarixli 1379 sayılı Qətnamə; 15 yaşadək uşaqların hərbiyə cəlb edilməsinin cinayət olması ilə bağlı 2003-cü il tarixli 1460 sayılı Qətnamə; Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan məsləhətçilərin və nümayəndələrin səlahiyyətlərinin artırılmasına dair 2004-cü il tarixli 1539 sayılı Qətnamə; Uşaqlar və hərbi münaqişələr məsələsində İşçi Qrupunun, nəzarət və hesabat mexanizminin təsis edilməsi üzrə 2005-ci il tarixli 1612 sayılı Qətnamə; Uşaqlar və hərbi münaqişələr məsələsi üzrə Baş Katibin məruzələrinə sisteməlik hüquq pozuntularına yol verən tərəflərin göstərildiyi Əlavənin daxil edilməsinə dair 2009-cu il tarixli 1882 sayılı Qətnamə; Uşaqların oğurlanması, aktiv hərbi əməliyyatlarda istifadəsi, beynəlxalq

humanitar hüququn normalarının kütləvi şəkildə pozulmasına dair 2011-ci il tarixli 1998 sayılı Qətnamə; Uşaqlara qarşı törədilən cinayətlərə görə daha effektiv məsuliyyətə cəlb etmə məsələsinə dair 2012-ci il tarixli 2068 sayılı Qətnamə; Uşaqların hərbi münaqişələrdən çəkindirilməsinə dair 2014-cü il tarixli 2143 sayılı Qətnamə; Uşaqlar və hərbi münaqişələr probleminə dair 2015-ci il tarixli 2225 sayılı Qətnamə; Hərbi münaqişələrdə mülki əhalinin müdafiəsinə dair 2016-cı il tarixli 2286 sayılı Qətnamə və s. [173].

Təhlükəsizlik Şurasının yaxından iştirakı müəyyən, nəzərəcarpacaq nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Belə ki, Baş Katibin illik məruzəsinə əlavələrdə təsbit olunan siyahılarda iştirak edən münaqişə tərəflərinin hərbi əməliyyatlara cəlb edilən uşaqların azad edilməsi üzrə rəsmi iş planları uyğunlaşdırılmışdı. Beləcə, müvafiq planların realizəsi nəticəsində 2008-ci ildə Vyetnamda 1400 uşağın hərbi qruplaşmaların sıralarından azad edilməsinə nail olunmuşdu[186].

Uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması üzrə fəaliyyətdə Uşaqlar və hərbi münaqişələr üzrə Təhlükəsizlik Şurasının İşçi Qrupunun fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu İşçi Qrupu uşaqlar və hərbi münaqişələrə həsr edilmiş “ölkələr üzrə” adlanan xüsusi müntəzəm məruzələr aparır və müvafiq tövsiyələr qəbul edir. 15 üzvdən ibarət olan Uşaqlar və hərbi münaqişələr üzrə İşçi Qrupu 2005-ci ildə 1612 sayılı Qətnamə əsasında təsis edilmişdir. Bu Qətnaməyə uyğun olaraq, İşçi Qrupu hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqlara kömək üzrə mümkün ölçülər haqqında tövsiyələri Təhlükəsizlik Şurasına təqdim edir. Bundan başqa, sülhün qorunması üzrə missiyaların lazımi mandatları barəsində tövsiyələr, münaqişə tərəfləri barəsində tövsiyələri də təqdim edir. İşçi Qrupu hərbi münaqişə qurbanları olmuş uşaqlar barəsində növbəti məsələlər üzrə hüquqpozmalar haqqında informasiyaya baxır: uşaqların qətli və ya onlara xəsarət yetirilməsi; uşaqların əsgər kimi toplanması və onlardan əsgər qismində istifadə; uşaqlar barəsində cinsi zorakılıq; məktəblərə və ya xəstəxanalara hücumlar; humanitar təşkilatların fəaliyyətinə qadağa qoyulması; uşaqların oğurlanması; və s.

Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlər, həmçinin sanksiyaların tətbiqi və onlara riayət edilməsinə nəzarət, xüsusilə də, Anqolada,

Syerra Leonədə, Liberiya, Konqoda araşdırmaların keçirilməsi haqqında qərarların qəbul olunması gözəçarpan nəticələrə nail olmağa imkan vermişdir. Şübhəsiz ki, sonrakı məqsədyönlü ölçülərin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbulu onların təsirini gücləndirməyə şərait yaradacaqdır.

2006-cı ildə BMT İnsan hüquqları Komissiyasını əvəz edən və BMT Baş Məclisinin köməkçi orqanı kimi İnsan hüquqları üzrə Şura kobud və sistemativ pozulma da daxil olmaqla insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şəraitlərə baxmağa səlahiyyətlidir. Şuranın vəzifələrinə daxildir: iştirakçı-dövlətlərə onların razılığı ilə insan hüquqları sahəsində tədris və məsləhət xarakterli fəaliyyətdə yardım göstərmək; insan hüquqları sahəsində tematik məsələlərin müzakirəsi üçün forum rolunu oynamaq; BMT Baş Məclisinə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn inkişafı ilə əlaqədar tövsiyələr vermək; dövlətlərin insan hüquqları sahəsində öz üzərilərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yardım etmək; dövlətlərin öz üzərilərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmələri üzrə obyektiv və etibarlı məlumat üçün ümumi dövrü məruzələr almaq; insan hüquqları sahəsində hökumətlərlə, regional təşkilatlarla, milli təsisatlar və mülki cəmiyyətlə sıx əməkdaşlıq etmək; insan hüquqlarının inkişafı və müdafiəsi üzrə tövsiyələr qəbul etmək; BMT Baş Məclisinə illik məruzələr təqdim etmək[10, 221-222].

BMT çərçivəsində hərbi münaqişələrdə uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair əhəmiyyətli fəaliyyət həyata keçirən qurum və təsisatlar fəaliyyət göstərir. Belə təsisatlar arasında UNİCEF xüsusilə fərqlənir. UNİCEF hər bir uşağın hüquqlarının müdafiəsi üçün 190 ölkədə fəaliyyət göstərir. UNİCEF uşaqların və onların ailələrinin həyatının yaxşılaşması üzərində 1946-cı ildən fəaliyyət göstərir. Uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə pozitiv nəticələrin əldə edilməsi global yanaşma tələb edir[177]. Müxtəlif ölkələrdə uşaqların vəziyyətinin müstəqil tədqiqatı, uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair biliklərin yayılmasına kömək, həmçinin Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının həyata keçirilməsi haqqında ekspert rəylərinin və məruzələrin təqdim edilməsi UNİCEF-in əsas funksiyalarındandır.

Bu Təşkilat hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi üzrə fəaliyyətini həyata keçirərkən BƏT, ÜST, QAKİ kimi təsisatlarla əməkdaşlıq edir. Qeyd

etmək lazımdır ki, BƏT və ÜST çərçivəsində uşaq hüquqlarının qorunması üzrə müxtəlif əhəmiyyətli beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir ki, bunlar da insan hüquqlarının qorunması üzrə yüksək qiymətləndirilməlidir. Planetdə uşaq ölümünün səviyyəsinin xüsusilə yüksək olması ÜST-UNICEF birgə əməkdaşlıq proqramının meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Həmin proqramın uğurları nəticəsində hər il 3 milyon uşaq difteriya, vərəm və s. kimi altı öldürücü xəstəliyin dəhşətlərindən xilas edilir [10, 237]. Qeyd edilən istiqamətlər BƏT çərçivəsində həm normayaradıcılıq fəaliyyətində, həm də bu sahədə bir çox mühüm beynəlxalq proqramların realizəsində öz əksini tapmışdır.

UNICEF çalışır ki, uşaqlar normal həyatda yaşamaq və hətta münaqişələr dövründə oxumaq imkanına malik olsunlar. UNICEF həmçinin piyadaya qarşı minalar üzrə maarifçilik kampaniyalarını hazırlayır və yetkinlik yaşına çatmamış əsgərlərin demobilizasiyasına kömək edir, hərbi münaqişələr nəticəsində valideynlərindən ayrılmış uşaqların yenidən birləşdirilməsinə köməklik göstərir. UNICEF “sülh həyatı günləri” ideyasını təklif etmiş ilk təşkilatlardan biridir. Bu tədbir vuruşan tərəflərə uşaqlara peyvənd vurulması üçün atəşi müvəqqəti dayandırmağa imkan vermişdi.

UNICEF-in hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların müdafiəsi üzrə əsas funksiyaları əsasən bunlardır: məhrumiyyətə məruz qalmış və ehtiyac duyan uşaqlara tibbi yardım, hərbi münaqişələr zamanı mənəvi məhrumiyyətlərə məruz qalan uşaqlara uzunmüddətli kömək göstərilməsi, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətlərinə uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşmasına yönəldilmiş siyasətin həyata keçirilməsində kömək göstərilməsi.

Dövlətlərin müraciətləri əsasında UNICEF müxtəlif qısamüddətli və uzunmüddətli proqramlar üzrə uşaq hüquqlarının müdafiəsinə və bərpaşına dəstək göstərir. Onu da qeyd edək ki, son illər UNICEF beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozucuları ilə sistemətik dialoq metodunu təcrübədən keçirir. Bu dialoqun məqsədi beynəlxalq humanitar hüquq pozucularını uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi və istifadəsindən daşındırılması üzrə öhdəlikləndirmək, oğurlanmış uşaqları azad etmək, qidalanmanın və peyvəndlərin çatdırılması üçün

humanitar məqsədlərlə atəşin dayandırılmasına riayət etmək, məcburi köçkün düşmüş uşaqlara humanitar kömək və müdafiə göstərməyə nail olmaqdır.

Belə dialoqun nəticələri kimi çoxlu uşaqlara UNİCEF-in xətti ilə müxtəlif qanunsuz hərəkətlərin qurbanı olmamaq üzrə əməli kömək edilmişdi. Bundan başqa, UNİCEF nümayəndələrinin yerlərə bir sıra səfərlərinin nəticəsinə görə münaqişə tərəfləri uşaqların müdafiəsi üzrə iş planları barəsində öhdəliklər qəbul etməyə razılıq vermişlər. Beləcə, 2007-ci ildə Sudan Azadlıq Hərəkəti və Sudan Xilaskar Ordusu Darfur üzrə sülh razılaşmasını imzalayıb, onların ordularında iştirak edən uşaqların azad edilməsi haqqında UNİCEF-lə razılaşıdılar.

Bundan başqa, 2007-ci ildə Mərkəzi Afrika Respublikasında Hökumət, üsyançı qruplaşma və UNİCEF arasında əldə edilmiş razılaşma nəticəsində 500 uşaq hərbi qruplaşmaların sıralarından azad edilmiş və reinteqrasiyaya başlamışdır[115, 14].

UNİCEF-in hərbi münaqişə qurbanları olmuş uşaqların reabilitasiyası üzrə fəaliyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə münaqişə baş vermiş dövlətlərdə müvafiq sferada qanunların qəbul edilməsini və xüsusilə də həmin qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması zamanı UNİCEF standartlarının nəzərə alınmasını vurğulamaq lazımdır. Belə qanunlar Sudanda və Cənubi Sudanda qəbul edilmişdir. Həmin qanunlarda hərbiyə cəlbətmə üçün minimal yaş həddi 18 yaş müəyyən edilir, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti tətbiq edilirdi.

BMT sistemində uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə əsas konvension orqan 1989-cu il Uşaq hüquqlarına haqqında BMT Konvensiyası əsasında 1991-ci ildə təsis edilmiş Uşaq Hüquqları Komitəsidir. Komitə, Konvensiyanın icrasına nəzarət orqanı kimi də fəaliyyət göstərir. Komitə mənəvi, əxlaqi cəhətdən yüksək səviyyəli hesab edilən 18 ekspertdən ibarətdir[69, 24]. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər Komitəyə uşaqların hüquqlarının realizəsi məqsədilə qəbul edilən qanunverici, məhkəmə, siyasi tədbirlər haqqında dövrü məruzələr təqdim etməlidirlər. Dövlətin məruzəsi Komitənin müzakirəsinə təqdim edilən zaman müvafiq ölkənin nümayəndəsi giriş bəyanatını edər, Komitənin ekspert-üzvlərinin suallarına cavab verər və onların tərəfindən xülasə edilmiş qeydləri şərh edə bilər.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, alınan informasiyanı nəzərə alaraq Komitə məruzələri təqdim edən dövlətlərlə konstruktiv dialoqa daxil ola bilər. Komitə, dövlətinin məruzəsinin müzakirəsinin sonunda “son qeydləri” daxil edir. Həmin qeydlərdə Komitə hüquqların pozulması faktını təsdiq edər, iştirakçı-dövlətlərə bu hüquqların hər hansı yeni pozuntusu hallarından çəkinməyə və müvafiq hökuməti vəziyyətin düzəldilməsi üzrə tədbir görməyə çağırmağı israrla məsləhət görə bilər.

Qeyd edək ki, 1989-cu il Konvensiyasında uşaq hüquqlarının pozulmasına dair konkret şikayətlərin müzakirəsi proseduru yoxdur. Bununla belə, Komitə iştirakçı-dövlətlərdən bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinə aid əlavə məlumatlar təqdim edilməsini irəli sürə bilər (md. 44). Belə əlavə məlumat məsələn, ciddi problemlərin mövcudluğu əlamətlərinin aşkar edilməsi halında hökumətlərdən tələb edilə bilər. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Məlumatlandırma proseduruna dair 2011-ci il tarixli Fakultativ Protokolu Uşaq hüquqları Komitəsinə uşaq hüquqlarının pozulması haqqında şikayətləri qəbul etmək imkanı verir.

Komitə Uşaq hüquqları Konvensiyasına Uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsinə dair Fakultativ Protokolun icrasına dair dövlətlərin təqdim etdiyi məruzələrə baxır, müvafiq irad və tövsiyələrini bildirir. 2007-ci il tarixli iclasında Komitə iştirakçı-dövlətlərin adıçəkilən Fakultativ Protokolun icrası üzrə təqdim edəcəyi məruzələrin hazırlanması zamanı aşağıdakı prinsiplərin nəzərə alınmasını müəyyən etmişdir: Protokolun realizəsi üzrə ümumi tədbirlər; uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməməsi; hərbi münaqişələrdə uşaqlardan istifadənin cəzalandırılması; hərbi münaqişə qurbanı olan uşaqların hüquqlarının bərpası, reinteqrasiyası; beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq[117, 1].

Bununla yanaşı, Uşaq hüquqları Komitəsi konkret ölkələrdə insan hüquqları sahəsində problemləri öyrənmək məqsədilə İnsan hüquqları komissiyasının (İnsan hüquqları Şurasının) yaratdığı mexanizmlərdən, yaxud da konkret mövzulara baxmaqla məşğul olan mexanizmlərdən daxil olan informasiyaları qəbul edir. Uşaq hüquqları Komitəsi hesabatların təqdim edilməsi üzrə dövlətlər üçün nəzərdə tutulan rəhbər prinsipləri hazırlayarkən Konvensiyanın prinsip və müddəalarının həyata keçirilməsi üzrə konkret tədbirlərə xüsusi diqqət yetirir. Uşaq hüquqları Komitəsinin

mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də qəbul etdiyi qeyd-şərtlərdir (2002-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan hüquqlarının müdafiəsi və inkişafında milli hüquqi müdafiə təsisatlarının rolu” adlı 2 sayılı ümumi qeyd şərt, 2003-cü ildə qəbul edilmiş “QİÇS və uşaqların hüquqları” adlı 3 sayılı ümumi qeyd-şərt, 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Yeniyetmələrin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya kontekstində sağlamlığı və inkişafı” adlı 4 sayılı ümumi qeyd-şərt və s.)[10, 228].

Bu istiqamətdə BMT sisteminə daxil olan digər qurumlar da qeyd edilməlidir. Məsələn, BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığı və BMT QAKİ. BMT QAKİ-in Nizamnaməsinin 8-ci maddəsinə uyğun olaraq, İdarə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qaçqınların, o cümlədən uşaq-qaçqınların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması, qaçqınların müdafiəsinə dair beynəlxalq konvensiya və sazişlərin hazırlanması, köməyə ehtiyacı olan qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, dövlətlərə yardım və s. problemlərin bilavasitə həlli ilə məşğul olur.

Hərbi münaqişələrdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi regional təşkilati mexanizmlər çərçivəsində də həyata keçirilir. Başlıca məqsədi Təşkilatın üzvləri arasında onların ümumi sərvəti olan ideal və prinsiplərin müdafiəsi naminə daha sıx birliyin əldə edilməsinə nail olmaqdan, onların iqtisadi və sosial tərəqqisinə dəstək verməkdən ibarət olan Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində yaşamaq hüququ, 3-cü maddəsində işgəncələrin qadağan olunması, 4-cü maddəsində köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması, 5-ci maddəsində azadlıq və toxunulmazlıq hüququ, 6-cı maddəsində ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, 7-ci maddəsində qanunda nəzərdə tutulmamış cəzanın yolverilməzliyi, 8-ci maddəsində şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ, 9-cu maddəsində fikir, vicdan və din azadlığı, 10-cu maddəsində fikri ifadə etmək azadlığı, 11-ci maddəsində yığıncaqlar və birləşmək azadlığı, 12-ci maddəsində nikah hüququ, 13-cü maddəsində səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ, 14-cü maddəsində ayrı-seçkiliyin qadağan olunması mühüm kimi hüquq və azadlıqlar bəyan olunur[10, 212]. Həmin Konvensiya ilə yaradılan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində həyata keçirdiyi fəaliyyət sferaları əsasən

aşağıdakıları əhatə edir: yuvenal ədliyyə və həbs (Konvensiyanın 5 və 6-cı maddələri); vicdan azadlığı, söz və fikir azadlığı və assosiasiyalar azadlığı (Konvensiyanın 9, 10 və 11-ci maddələri); qəddar rəftar və nəzarətsizlik (Konvensiyanın 3 və 8-ci maddələri); immiqrant-uşaqlar və qaçqın-uşaqlar (Konvensiyanın 3, 5 və 8-ci maddələri); fikri ifadə etmək azadlığının məhdudlaşdırılması, sağlamlığın qorunması və informasiyanın əldə edilməsi və yayılması (Konvensiyanın 10-cu maddəsi); diskriminasiyadan müdafiə (Konvensiyanın 14-cü maddəsi)[27, 189].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının qeyd etdiyimiz maddələri üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən uşaqların beynəlxalq hüquqi vəziyyətini tənzimləyən hüquqi standartlar işlənilib-hazırlanmışdır. Bilavasitə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən hazırlanan hüquqi standartlarla bərabər, uşaq hüquqlarının pozulması hallarının əsaslandırılması işində digər beynəlxalq hüquqi aktlara (məsələn, Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasına) da istinad edilir[31, 66-73].

Bu istiqamətdə digər sənədlər də qeyd edilə bilər. Məsələn, Avropa Şurası çərçivəsində 1996-cı ildə qəbul edilmiş Uşaq hüquqlarının realizəsi haqqında Avropa Konvensiyası Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına bir növ əlavəyə xidmət etməklə, xüsusən məhkəmə prosesində və inzibati təcrübədə uşaqların hüquqlarının təminatında xüsusi yer tuta bilər.

Normayaradıcılıq və təşkilati nöqteyi-nəzərindən zəif təşkilat olsa da, MDB çərçivəsində də bəzi sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, 2002-ci il oktyabr ayının 7-də Kişinyov şəhərində imzalanmış Yetkinlik yaşına çatmayanların öz daimi yaşadıkları dövlətlərə qaytarılması məsələləri haqqında MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin əməkdaşlığı haqqında Saziş və s.

İnsan hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasının ikinci hissəsi orada elan edilmiş hüquqların və azadlıqların müdafiəsi üzrə xüsusi beynəlxalq hüquqi orqanların yaradılmasına həsr edilmişdir. Bu orqanlar İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Komissiya və İnsan Hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəmədir. Bu orqanların fəaliyyətinin əsasında Konvensiyanın 44-cü maddəsi dayanır ki, həmin maddədə qeyd edilir ki, istənilən şəxs və ya şəxslər qrupu, istənilən qeyri-hökumət təşkilatı üzv-dövlətlər tərəfindən Konvensiyanın

pozulması haqqında şikayətlə Komissiyaya müraciət edə bilər[107, 132]. Qeyd etmək lazımdır ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi ilə müqayisədə Amerikaarası Məhkəmənin fəaliyyəti zəifdir. Müraciətlərin azlığı, çıxarılan qərarların icra edilməməsi bu orqanın qeyri-effektiv fəaliyyətinin əsas səbəblərindəndir. 2000-ci ildə Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Məclisi hərbi münafişələrdə uşaqların vəziyyəti məsələsinə dair qətnamə qəbul etdi, hansı ki, o hərbi münafişələrdə bütün tərəfləri beynəlxalq humanitar hüququn normalarına hörmət etməyə çağırır, bundan başqa, hərbi münafişələrin qurbanı olmuş uşaqların demobilizasiyası, reintegrasiya və reabilitasiyası üzrə səyləri dəstəkləməyə çağırırdı.

İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasında bu sənədin icrasına nəzarət mexanizmi kimi Afrika Komissiyasının yaradılması təsbit edilmişdir (md. 30). Komissiyanın məqsədi Afrikada insan hüquqlarının realizəsi və müdafiəsinin təmin edilməsinə köməklik göstərməkdir. 2004-cü ilin iyun ayında Xartiyaya əlavə protokolla İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Məhkəməsi təsis edilmişdir. Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıyan dövlətin vətəndaşları, həmçinin dövlətlər Afrika Xartiyasında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı Məhkəməyə birbaşa müraciət edə bilərlər.

Uşaqların rifahı və hüquqları haqqında 1990-cı il Xartiyası Afrika İttifaqı nəzdində uşaq hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi məqsədilə Afrika Ekspertlər Komitəsini təsis etmişdir. Komitə 11 müstəqil və qərəzsiz ekspertdən ibarətdir. Komitə, ilk növbədə, Xartiyada təsbit edilən uşaq hüquqlarını müdafiə və təşviq etməli, sonra isə həmin hüquq və azadlıqların icrasına nəzarəti həyata keçirməlidir (md. 42). Birinci funksiyanın icrası zamanı informasiya toplamalı və sənədləşdirməli, görüşlər təşkil etməli, hökumətlərə tövsiyələr təqdim etməli, Afrikalı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və rifahının yüksəldilməsi üçün norma və prinsiplər formalaşdırmalı, uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan digər regional və universal təşkilatlarla əməkdaşlıq etməlidir.

2000-ci ilin may ayında Afrika İttifaqında keçirilən hökumətlərarası konfransın yekununda dövlət başçıları səviyyəsində daimi əsasda fəaliyyət göstərən konfransın təşkil edilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu. Bu konfransların işinin nəticəsində

hələ 1990-cı ildə qəbul edilmiş Uşaqların rifahı və hüquqları haqqında Xartiyanı daha 13 dövlət ratifikasiya etmişdir. Bundan başqa, Konfrans uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasına hərbi münaqişələrlə bağlı fakultativ protokolun ratifikasiyası istiqamətində də zəruri işlər aparmış və nəticədə əksər Afrika ölkələri bu protokolu ratifikasiya etmişdir (Cənubi Sudan, Mavritaniya, Syerra Leone, Mərkəzi Afrika Respublikası, Somali, Fici, Qambiya, Liberiya və Zambiya istisnadır)[148].

Afrika qitəsində uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri ilə həmçinin BMT-nin Sülhün qorunması üzrə əməliyyatlar Departamenti məşğul olur. Sülhməramlı əməliyyatlarının keçirilməsi vaxtı bu Departament uşaq hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə mütəxəssis və sülhməramlıların fəaliyyətindən istifadəni də öz məqsədləri sırasına daxil etmişdir.

Sülhməramlı missiyaların tərkibində uşaqların problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin göndərilməsi məsələsi 1999-cu ildən həyata keçirilir. Bu işdə Departament UNİCEF və BMT-nin uşaqlar və hərbi münaqişələr üzrə Xüsusi Nümayəndəsi ilə əməkdaşlıq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların müdafiəsi məsələləri üzrə məsləhətçilərin sülhməramlı əməliyyatlarının tərkibinə daxil edilməsi uşaqlar barəsində edilən hüquq pozmalar haqqında məlumatın yığılması üzrə imkanları genişləndirməyə imkan vermişdir.

Afrikanın Konqo, Mərkəzi Afrika Respublikası, Somali, Burundi, Sudan, Anqola kimi uşaqların hərbi münaqişələrə daha çox cəlb edildiyi ölkələrində sülhməramlı missiyaların tərkibindəki mütəxəssislərin əsas fəaliyyət istiqamətləri məlumatlandırma, pozuntu hallarının qeydə alınması, marifləndirmə, münaqişə tərəfləri ilə danışıqlar üzrə həyata keçirilir. Belə fəaliyyət nəticəsində qeyd edilən ölkələrdə baş vermiş və hazırda da davam edən hərbi münaqişə ocaqlarından yüzlərlə uşaqları xilas etmək mümkün olmuşdur.

Beləliklə, hərbi münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarını müdafiə edən beynəlxalq təşkilati mexanizmlərin fəaliyyəti barədə qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu istiqamətdə əsas fəaliyyət BMT çərçivəsində aparılır, xüsusilə də, UNİCEF, Uşaq Hüquqları Komitəsi bu sahədə öz fəallığı ilə seçilir. Müasir dövrdə hərbi münaqişələrin mürəkkəbliyini, neqativ təsirlərinin böyüklüyünü və münaqişə

tərəflərinin beynəlxalq hüquq normalarına əksər hallarda əməl etməməsi uşaq hüquqları ilə bağlı ciddi problemlər yaradır, həmin problemlərin həlli isə qeyd etdiyimiz təşkilatlardan daha çox maddi və texniki resurs, maliyyə vəsaiti ayrılmasını tələb edir. Bu səbəbdən adıçəkilən təşkilatların maliyyələşmə mənbələrinin artırılması üzv-dövlətlərin marağında olmalıdır.

Bütövlükdə götürsək, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində universal mexanizmlərindən fərqli olaraq, regional mexanizmlər insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüquq normalarının realizəsində öz effektivliyi ilə seçilə bilər. Burada əsas meyar kimi hər bir regionun spesifikliyinin nəzərə alınması çıxış edir. Lakin uşaq hüquqlarının müdafiəsində bu fəslin birinci paragrafında təhlil edilən normativ mexanizmlərdə olduğu kimi, bu paragrafda araşdırılan təşkilati mexanizmlərdə də bu aktivlik və inkişaf hələ də ciddi hiss edilmir.

2.3. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində hərbi münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi problemi

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla bərabər, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının da insan hüquqlarının, o cümlədən uşaq hüquqlarının qorunmasında mühüm rolu vardır.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları əsasən iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər: dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği; dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi. Bütövlükdə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti hüquq ədəbiyyatında şərti olaraq bir sıra sahələrdə ifadə edilir: insan hüquqlarının pozulmasının üzə çıxarılması və həmin halın ciddi tənqid olunması üçün ictimai fikrin səfərbər edilməsi; insan hüquqlarının pozulması qurbanlarına beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən bilavasitə hüquqi yardım göstərilməsi; beynəlxalq təşkilatlarda insan hüquqları sahəsində yeni normaların qəbuluna kömək edilməsi; hüquqi və texniki yardımların göstərilməsi, insan hüquqları barədə biliklərin yayılması[10, 247].

Bu sahədə fəaliyyət göstərən belə qeyri-hökumət təşkilatlarından biri Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsidir. Komitə bitərəflik və qərəzsizlik prinsipinə əsaslanaraq bütün dünyada öz fəaliyyətini həyata keçirən humanitar təşkilatdır. O, hərbi münaqişələrdə və daxili qarşıdurmalarda zərərçəkənlərə yardım göstərir və həmin münaqişələrin qurbanlarını müdafiə edir. Komitə, Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Beynəlxalq Hərəkətinin tərkib hissəsidir, 1864-cü ildə Komitənin birinci beynəlxalq Konfransı keçirilmişdir, mənzil-qərargahı Cenevrədədir[73, 1069]. 1949-cu il Cenevrə və digər əhəmiyyətli beynəlxalq müqavilələrdə tanınması onun beynəlxalq statusu və mandatını müəyyən edir, imtiyaz və immunitetlərini təmin edir. BMT kimi bu orqan da vergilərdən və gömrük yığımlarından azaddır, arxiv və sənədlərin toxunulmazlığı və məhkəmə müdaxiləsindən immunitetə malikdir.

Hərbi xidmətə uşaqların cəlb edilməsi məsələsi hər zaman Komitənin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdur. Belə hadisələrin qarşısının alınması təşkilat üçün ən əhəmiyyətli prioritetdir. Bu iki üsulla həyata keçirilir: dəqiq hüquqi standartların hazırlanması və yerlərdə fəaliyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə.

Hərbi münaqişə vəziyyətində istifadə olunan qanunvericiliyin inkişafı üzrə aktiv fəaliyyətdən başqa, Komitə hərbi və polis qüvvələrinin şəxsi həyatı üçün, həmçinin başqa əlaqədar şəxslər üçün onlara beynəlxalq humanitar hüququn əsas normaları və başqa fundamental hüquqi standartlar haqqında məlumat xarakterli müxtəlif təlim və seminarlar təşkil edir.

Humanitar təşkilat kimi öz ənənələri və mandatına müvafiq olaraq hərbi münaqişələrdə uşaqların müdafiəsi haqqında hüquqi normalar qəbul edir, onların müdafiəsi üzrə müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyəti realizə edir. Komitənin təşəbbüsü hərbi münaqişələrinin gedişində tez-tez uşaqların hüquqi müdafiəsini təmin etməyə imkan verir və eyni zamanda, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi mexanizminin effektiv nəticə vermədiyi hallarda səmərəli vasitə hesab edilir.

Onların öhdəlikləri haqqında və hərbi xidmətə uşaqların cəlb edilməsinin qadağası barədə xəbərdarlıqlarla Komitə hökumət və hərbi birləşmələrin nümayəndələri ilə əlaqələri daim dəstəkləyir. Beləliklə, bir çox uşaqların demobilizasiyasına nail olmağa müvəffəq olur (xüsusilə Asiya və Afrika ölkələrində).

Komitə demobilizasiyadan sonra mümkün olan hər şey edir ki, bu uşaqlar yenidən öz valideynlərinə, ailələrinə qovuşa bilsin. Əgər təhlükəsizlik şəraiti valideynlərlə uşaqları yenidən birləşdirməyə icazə verirsə və bu uşağın maraqlarına xidmət edirsə, Komitə bu prosesin realizəsi üçün bütün imkanlarını səfərbər edir.

Komitə cinayət qanunvericiliyinə beynəlxalq cəmiyyətin gücləndirilmiş diqqətini cəlb etməyə çalışaraq humanitar hüququn normalarının icrası üzrə tədbirlərin dövlətlərin səviyyəsində qəbuluna köməklik göstərir. Hələ 1990-cı ildə Komitə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının ciddi pozuntuları üzrə məsuliyyət daşıyan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi məqsədilə beynəlxalq tribunalın yaradılmasını zəruri hesab etmiş (konkret olaraq keçmiş Yuqoslaviya ərazisində) və bu addımın daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması işində gərəkli bir tədbir olmasını əsaslandırmışdı.

Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Beynəlxalq Hərəkətinin rəhbər orqanı hesab edilən Beynəlxalq Konfrans hər 4 ildən bir keçirilir. 8-10 dekabr 2015-ci ildə keçirilmiş 32-ci Konfransda qeyd edilmişdi ki, müasir dünyada beynəlxalq humanitar hüquq normalarına lazımi qaydada əməl olunmur. Hərbi münaqişələrdən əziyyət çəkən uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə zəruri və real kömək göstərilmir, dövlətlər yalnız sözdə əməkdaşlıq və köməyi dəstəkləsə də, əməli fəaliyyətdə bu işdən ya çəkinir, ya da sadəcə addım atmırlar. Bütün bunların qurbanı isə uşaqlar olur. Konfransın yekununda aşağıdakı sferalar üzrə birgə fəaliyyət planlarının hazırlanması barədə razılıq əldə edilmişdir: azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə edən beynəlxalq humanitar hüququn möhkəmləndirilməsi; beynəlxalq humanitar hüquqa riayət etmənin möhkəmləndirilməsi; cinsi və gender zorakılığı: profilaktika və qayğı göstərmə üzrə birgə hərəkətlər; təhdid altında olan səhiyyə: tibbi xidmətlərin çatdırılmasını birlikdə müdafiə etməyə davam etmək; təhlükəsizlik və humanitar könüllülərin müdafiəsi; fəlakətlərə cavab, riskin azaldılması və ilk yardımın göstərilməsinə dair hüquqi çərçivələrin möhkəmləndirilməsi; artan humanitar ehtiyaclara cavab olaraq Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Beynəlxalq Hərəkətinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və s[182].

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş bir çox beynəlxalq hüquqi sənədlərin, konkret olaraq, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya, Konvensiyaya Uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsi üzrə Fakultativ Protokol və s. sənədlərin işlənilib-hazırlanmasında yaxından iştirak edərək əsas ekspert rolunda çıxış etmişdir. Komitə öz fəaliyyətinin realizəsi zamanı əsasən UNICEF-lə də sıx əməkdaşlıq edir.

Komitənin beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edilməsi (xüsusilə də hərbi münaqişələr dövründə) üzrə fəaliyyəti bir sıra məsələlərdə özünü büruzə verir. Məsələn, dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquq öhdəliklərinə istənilən şəraitdə əməl edilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq konfransların təşkili; beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqinə dair mövcud olan və potensial mexanizmlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə müntəzəm görüşlərin keçirilməsi; beynəlxalq humanitar hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası zərurətinə diqqət yönəldilməsi; beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasına görə müvafiq cinayət və inzibati sanksiyaların hazırlanması; dövlətlərə bu sahədə maarifləndirilmənin aparılmasında dəstəklər verilməsi; yeni beynəlxalq hüquq yaradıcılığında iştirak (müvafiq təşəbbüslərlə); və s.

Komitə öz nəşrlərində beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması zamanı tətbiq edilməli sanksiyaların effektivliyi və qanuniliyinə diqqət yetirir. Bununla əlaqədar olaraq, Komitə göstərir ki, beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməli və ya hər hansı başqa formada cəzalandırılmalıdır. Komitənin gəldiyi qənaətə görə, daha effektiv implementasiyanın əldə edilməsinin və humanitar hüquqa riayət etmənin yeni üsullarının axtarışına, xüsusilə də, qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələr zamanı, diqqət ayırmaq lazımdır. Beləcə, Komitə qeyri-beynəlxalq hərbi münaqişələr dövründə beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət etmədə növbəti çətinlikləri də qeyd edir: münaqişələrin və tərəflərin müxtəlifliyi; beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiq edilə bilməsində çətinliklər; humanitar hüququn implementasiyasını həyata keçirmək üçün siyasi iradənin yoxluğu; hüquqi

məlumatsızlıq; dövlətlərin problemə qeyri-ciddi yanaşması; beynəlxalq ictimaiyyətin narahatlığının daha ciddi formada olmaması.

Müasir dövrdə Komitə öz fəaliyyətində bir sıra yeni halları da nəzərə almalıdır: zorakılığın təbiətində baş vermiş dəyişikliklər; beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozanlara sanksiyaların tətbiqi problemi; internetin yaratdığı virtual məkana bağlılıq. Sonuncu dəyişikliyin mahiyyəti ondadır ki, məşhur sosial şəbəkələrdən (facebook, twitter və s.) istifadə etməklə Komitə əməkdaşları öz qayda və standartları haqqında məlumatları geniş əhali kütləsinə çatdırı bilərlər[102, 854-857].

Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatları arasında İnsan Hüquqlarının Keşikçiləri (Human Rights Watch) təşkilatı xüsusilə fərqlənir. 1978-ci ildə yaradılmış və insanın hüquqları pozuntularının monitorinqi, araşdırılması və sənədləşdirilməsini həyata keçirən bu qeyri-hökumət təşkilatı dünyanın 70-dən çox ölkəsində fəaliyyət göstərir[74, 125]. Təşkilatın əməkdaşları vəkillər, jurnalistlər, linqvistlər və ekspertlərdir. Təşkilatın əsas məqsədi hökumətlərin diqqətini öz vətəndaşlarının hüquqlarının pozulması faktına yönəldərək, həmin pozulmuş hüquqların bərpası üçün yolların axtarışdır. Təşkilat müntəzəm olaraq öz hesabatlarını dərc edir və bu hesabatlarda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması halları göstərilir.

Təşkilatın hesabatlarında qaldırılmış məsələlər sosial və gender diskriminasiyalarını, işgəncələr, müharibələrdə uşaqlardan istifadə, siyasi korrupsiyanı, cinayət mühakiməsi sistemində sui-istifadələr və s. sferaları əhatə edir. Təşkilat müharibənin və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması haqqında məsələləri daim önə çəkir. Bu Təşkilat altı qeyri-hökumət təşkilatından biridir ki, 1998-ci ildə əsgər-uşaqlardan istifadənin dayandırılması üçün yaradılan Koalisiyanın əsasını qoymuşdur. Təşkilat, həmçinin piyadaya qarşı minaların qadağası üzrə beynəlxalq təşəbbüsün, vətəndaş cəmiyyəti qruplarının qlobal koalisiyasının həmsədridir, hansılar ki, Piyada əleyhinə yerüstü minaların tətbiqini qadağan edən Ottava Müqaviləsinin qəbul edilməsinə müsbət təsir etmişdir.

Təşkilat uşaqların hüquqlarının pozulması hallarının dayandırılmasına cəhd edir, edamlar da daxil olmaqla, işgəncələr, azyaşlı uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb

edilməsinin qarşısının alınması kimi məsələlər və s. Təşkilatın hesabatlarında öz əksini tapır. Təşkilat, uşaqlara qarşı işgəncələrin tətbiqi faktlarına diqqət yetirir və vurğulayır ki, belə məsələlər üzrə fərdi şikayətlərin verilməməsi müvafiq halların yoxluğunu bildirmir. Təşkilatın hesabatlarında belə bir yanaşma vardır ki, hərbi münaqişə tərəflərindən asılı olmayaraq, əgər həmin münaqişədə uşaq hüquqları pozulursa, bütün münaqişə tərəfləri bu problemin həllini birinci dərəcəli hesab etməlidir.

Təşkilat bütün dünyada başqa hüquq müdafiə təşkilatları ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir ki, onlardan biri də Beynəlxalq Amnistiya (Amnesty International) adlı qeyri-hökumət təşkilatıdır. Beynəlxalq Amnistiya 1961-ci ildə yaradılmış və dünyanın 150-dən çox ölkəsində 2 milyon fəaldan və tərəfdardan ibarət olmaqla, hal-hazırda ən böyük və nüfuzlu hüquq müdafiə təşkilatlarından biridir. Beynəlxalq Amnistiya bütün dünyada insan hüquqlarının müdafiəsini təşviq edir, xüsusilə də, işgəncələrin və ölüm cəzasının ləğvini tələb edərək, fiziki və psixi toxunulmazlığı dəstəkləyir. İnsan Hüquqlarının Keşikçiləri kimi Beynəlxalq Amnistiya da öz müstəqilliyini möhkəmlətmək məqsədi ilə heç bir hökumətdən, siyasi partiyadan, dini və başqa təşkilatlardan maliyyələşmir, yalnız öz üzvlərinin könüllü ayırmaları, xeyriyyə fondları və xeyriyyə tədbirlərindən toplanan vəsaitlər hesabına maliyyələşir.

Təşkilatın işinin əsas metodu müxtəlif ölkə vətəndaşlarından daxil olan müraciətlərin (məktublar, teleqramlar, fakslar və s.) hesabına insan hüquqlarının pozulması faktları ilə bağlı müvafiq ölkənin hakimiyyətinə mümkün təzyiqin göstərilməsi üzrə ictimaiyyətin diqqətinin cəlb edilməsidir. Beynəlxalq Amnistyanın fəalları ictimai aksiyalar keçirir, mühazirələrlə çıxış edir, bu və ya digər vəziyyətlərdə vətəndaşların və uşaqların hüquqlarının müdafiəsi problemlərinin işıqlandırılması məsələlərində beynəlxalq, həm də milli kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələri ilə fəal əməkdaşlıq edirlər.

Beynəlxalq Amnistiya insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri üzrə məruzələri və vaxtaşırı nəşrləri müntəzəm dərc edir, bunlarda isə, ayrı-ayrı ölkələrdə insan hüquqlarının pozulması faktları göstərilir. Hərbi münaqişələr dövründə uşaqların müdafiəsi haqqında məsələyə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, hərbi münaqişələrin gedişatında Beynəlxalq Amnistiya heç kəsin tərəfini saxlamır və uşaqların

hüquqlarının pozulması hallarını eyni cür ittiham edir. Beynəlxalq Amnistiya həm hökumət qüvvələri, həm də hərbi birləşmələr tərəfindən insan hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxır, hərbi münaqişələr zonasında uşaqların hüquqlarını müdafiə edir, həmçinin qaçqınlar və məcburi köçkün düşmüş uşaqların hüquqlarının bərpasında köməklik göstərir. Beynəlxalq Amnistiyanın fəaliyyəti dəfələrlə yüksək qiymətləndirilmişdir. 1977-ci ildə Təşkilat sülh üzrə Nobel mükafatına, 1978-ci ildə isə İnsan hüquqlarının müdafiəsinə töhfə verdiyinə görə BMT Mükafatına layiq görülmüşdür.

Bununla yanaşı, qadın hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı kimi çıxış edən Qadınların Ümumdünya Sammiti Forumu iki ildə bir dəfə dörd dildə “Qadın və uşaqların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi” adlı global bülleten nəşr etdirir, bununla da BMT ilə iş barədə onun hesabatlarının geniş müstəvidə yayılmasını təmin edir. Bundan başqa, uşaqların seksual istismarına son qoymaq və xalqları belə təcrübənin aradan qaldırılmasına çağırmaq məqsədilə Forum 1996-cı ildə Ümumdünya Uşaqların Ləyaqətinin Müdafiəsi Fondunu təsis etmişdir. Göstərilən qurum uşaqların ləyaqət hüququnun xüsusilə vurğulanması, onun ictimai təşkilatlar tərəfindən dərk edilməsinə yardım göstərilməsi, bu ciddi sosial çatışmazlıq barədə vərəqə və nəşrlərdən istifadə etmək yolu ilə yeni üzvlərin cəlb edilməsində də əsaslı rol oynamışdır[10, 248].

Göründüyü kimi, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarının, cümlədən uşaq hüquqlarının qorunmasında mühüm fəaliyyət həyata keçirirlər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda uşaq hüquqları ilə bağlı problemlərə, xüsusilə də hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və bərpası probleminə yalnız müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarının hərtərəfli yanaşması bu sahədə tam məlumatlandırmanı və hərbi münaqişələrdə uşaqların müdafiəsi məsələlərinin pozitiv həllini təmin edə bilər. Bu əhəmiyyətin mahiyyəti həm də ondadır ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları müstəqil qurumlar olduğundan adətən hökumətlərin hesabat və məruzələrinə bir qədər əks mövqedə dayanırlar, bu da son nəticədə prosesdə obyektivliyin təmin edilməsində mühüm vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜHARİBƏ QURBANLARI OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

3.1. Ermənistan Respublikasının törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində uşaq hüquqlarının pozulmasına görə beynəlxalq məsuliyyəti

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayətlər kontekstində uşaq hüquqlarının pozulması çox ciddi və kobud insan hüquqları pozuntularıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dağılmaqdan bir neçə il öncə keçmiş İttifaq rəhbərliyinin dəstəyi ilə Ermənistan SSR SSRİ və Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyaları ilə Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin erməni əhalisinin “özünü müəyyən etmə hüququ”ndan sui-istifadə və zorakılıqla istifadə etməyi qərara almış, Azərbaycana qarşı 1989-cu ildən 1994-cü ilə qədər davam edən birbaşa hərbi təcavüzkar müharibəyə başlamışdır. 1994-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişəni danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün atəşkəs imzalanmışdır. Lakin 1994-2020-ci illər ərzində münaqişənin dinc yolla həlli barədə Ermənistan tərəfindən addım atılmamış, Ermənistan BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini yerinə yetirməmiş və icrasına belə məcbur edilməmişdir. Əksinə, Ermənistan BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan əraziləri hesab edilən, nəhayət BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri ilə işğal ərazisi kimi tanınan Azərbaycan əraziləri (Şuşa, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Fizuli, Ağdam rayonları və s. - adlarını dəyişməklə) hesabına qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” yaratmış və onu idarə etməyə başlamışdır. Bununla müşayiət olunan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycana 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemi yaratmışdır[3, 8-9].

Ermənistanın təcavüzünə məruz qalmış və uzun müddət işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən olan məcburi köçkünlərin əsas hüquq və azadlıqları isə ciddi və kütləvi şəkildə pozulmuşdur. Xüsusi olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində, o cümlədən digər beynəlxalq təşkilatlar, məsələn, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq sənədlərdə də Azərbaycan məcburi köçkünlərinin öz doğma yurdlarına “şərəfli və təhlükəsiz qayıdış hüququ” birmənalı olaraq əks olunmuşdur. Lakin hələ

də bu hüquq yerinə yetirilməmiş, Ermənistan isə beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməmişdir.

Ermənistan tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycana qarşı təcavüz siyasəti həyata keçirməklə, tarixi torpaqlarımızı işğal etmiş, yerli əhalini öz yurd yuvalarından məcburi şəkildə köçürmüş, müxtəlif beynəlxalq cinayətlər, o cümlədən bəşər tarixinin ən ağır faciələrindən olan Xocalı soyqırımını törətmiş, kütləvi şəkildə, sistemativ olaraq yaşamaq hüququ da daxil olmaqla bütün insan hüquqlarını, o cümlədən uşaq hüquqlarını pozmuşdur [154].

Təkcə Xocalı soyqırımında 106 qadın, 63 uşaq və 70 yaşlı insan olmaqla 613 nəfər qətlə yetirildi. 1,275 sakin girov götürüldü, 150 nəfərin taleyi isə bugünədək naməlum qalıb. Faciə zamanı 487 nəfər Xocalı sakini ciddi şəkildə şikəst edildi və onlardan 76 uşağın isə hələ heç yaşı tamam olmamışdı. 6 ailə tamamilə məhv edildi, 26 uşaq hər iki valideynini və 130 uşaq isə bir valideynini itirdi. Qətlə yetirilən insanlardan 56 nəfəri xüsusi qəddarlıqla - diri-diri yandırılaraq, başının dərisi soyularaq, boynu vurularaq, gözləri çıxarılaraq, hamilə qadınların isə qarın boşluğuna süngü ilə vurularaq öldürüldü[160].

Xocalının çoxsaylı günahsız sakinlərinin vəhşiliklə öldürülməsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi zamanı törədilən ən qanlı cinayət hesab edilir. Erməni hərbi qüvvələri Xocalı şəhərindən və onun ətrafındakı ərazilərdən çıxıbilməyən insanların tamamilə hamısını xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər[7, 6].

Ermənilərin sevə-sevə “ideoloq” hesab etdikləri Zori Balayanın 1996-cı ildə nəşr olunan “Ruhumuzun dirçəlişi” adlı kitabında Xocalı soyqırımını zamanı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətkar niyyəti aydın şəkildə ifadə edilmişdir: “Biz Xaçaturla Xocalıda ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyər, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra 13 yaşındakı türkün başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum sevincləndi. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu türklə eyni kökdən olan itlərə atdı. Axşam eyni şeyi daha 3 türk uşağına etdik. Mən bir erməni kimi öz

vəzifəmi yerinə yetirdim. Bilirdim ki, hər bir erməni bu hərəkətlərimizlə fəxr duyacaq". Xocalıda insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir ki, bunu dünya mətbuatı da təsdiq etmişdir. Belə ki, Rusiyanın "Memorial" Hüquq Müdafiə Mərkəzi diri adamın baş dərisinin soyulması faktını qeydə almış, Parisdə çıxan "Le Monde" qəzetinin isə 14 mart 1992-ci il tarixli sayında qeyd edilmişdir ki, ".. Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülmüş uşaq və qadınlar arasında üçünün baş dərisinin soyulduğunu, dırnaqlarının qoparıldığını görmüşlər. Bunlar Azərbaycan təbliğatı deyil, reallıqdır.....". Moskvada çıxan "İzvestiya" qəzeti, Parisdə çıxan "Krua L'Evonemon" və "Valer Aktyuel" jurnalları, Londonda çıxan "Tayms", "Sandi Tayms", "Feyneşnl Tayms" qəzetləri Xocalıda ermənilərin törətdikləri qəddar qətlərdən bəhs edir. ABŞ-ın "Nyu York Tayms" qəzeti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin gedişatında insan hüquqlarının pozulduğunu, başları kəsilmiş, başlarının dərisi soyulmuş meyitlərin, bir nəfərin diri-diri başının dərisinin soyulduğunun şahidi olunduğunu yazmışdı[3, 32].

Təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğal siyasəti uşaq hüquqları da daxil olmaqla, insan hüquqlarının kütləvi və kobud şəkildə pozulması ilə nəticələnmişdir. Bunu əsir və itkin düşmüş şəxslərlə, həmçinin qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı yaranan yaranan problemlər sübut edir. Belə ki, 1 yanvar 2011-ci il tarixinə əsir, itkin düşmüş və girov götürülmüş şəxslərin sayı Azərbaycan tərəfindən 4049 nəfər təşkil etmişdir. Onlardan 3273 nəfər hərbi, 771 nəfər mülki şəxslərdir. Mülki şəxslərdən 47 nəfəri itkin düşərkən yetkinlik yaşına çatmamış uşaq (17 nəfər azyaşlı qız), 247 nəfər qadın, 347 nəfər yaşlı şəxsdir (onlardan 149 nəfər yaşlı qadın)[158].

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında toplanmış faktlar Ermənistanın əsirlikdə olan Azərbaycanlılara qarşı qəddar davranışı, işgəncələr, müxtəlif bədən xəsarətləri, özünü öldürmə həddinə çatdırılması, amansız rəftar və ləyaqəti mütəmadi alçaltma kimi hallara yol verdiyini sübut edir. Beləcə, Ermənistan 1949-cu il Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları da daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn normalarını hərtərəfli şəkildə pozmuşdur. Ermənistan tərəfi əsir və girov

götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı məqsədli soyqırımı siyasəti yeridir. Yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur.

2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecədən başlayaraq Ermənistan hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisinə yenidən hücum etdilər. Dördgünlük müharibə zamanı, Azərbaycan Hərbi Qüvvələrinin birləşmələri Goranboy rayonuna və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəklikləri, eləcə də Seysulan məntəqəsini azad edib, Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən “Lələ təpə” adlandırılan yüksəkliyə nəzarəti ələ keçirdilər[163]. Döyüşlər nəticəsində, Azərbaycan Hərbi Qüvvələri Ağdərə-Madagiz istiqamətində yolların nəzarətdə saxlanılmasını təmin etdi. Hərbi əməliyyatlar zamanı Azərbaycan Hərbi Qüvvələrinin 93 hərbi qulluqçusu həlak olmuşdur[156].

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin 2016-cı ilin aprel ayının 6-da yayımladığı məlumata əsasən aprelin 2-dən etibarən intensivləşən Ermənistan-Azərbaycan hərbi münaqişəsi kontekstində Ermənistan tərəfindən beynəlxalq humanitar hüquq normaları ciddi pozulmuşdur. 32 yaşayış məntəqəsinin bombalanması nəticəsində aralarında 16 yaşdan kiçik 2 uşaq olmaqla 6 mülki şəxs həlak olmuş, 26 şəxs ağır yaralanmışdır. Hücumlar nəticəsində həmçinin çoxsaylı ictimai və şəxsi mülkiyyətə, o cümlədən mülki infrastrukturlara ciddi ziyan dəymişdir. 232 fərdi yaşayış evi, 99 elektrik dirəyi, 3 elektrik yarımstansiyası, kilometrərlə su və qaz boruları dağıdılmışdır. Məktəblər, xəstəxanalar və ibadət yerləri də daxil olmaqla sosial müəssisələrə Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən idarə olunan raket zərbələri endirilmişdir. 1 məscid ibadət zamanı yüksək kalibrli artilleriya mərmiləri ilə vurulmuşdur[159].

2017-ci il iyulun 4-də Ermənistan Hərbi Qüvvələri tərəfindən Füzuli rayonunun Alxanlı qəsəbəsi 82 və 120 millimetrlilik minaatanlardan və dəzgahlı qumbaraatanlardan atəşə tutuldu. Ermənistan tərəfinin bu təxribatı nəticəsində, 18 aylıq Zəhra Quliyeva və nənəsi 1967-ci il təvəllüdlü Sahibə Quliyeva qətlə yetirildi[180].

18 aylıq uşağın qətli ilə bağlı Azərbaycan nümayəndə heyəti müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə məsuliyyət məsələləri qaldırmış və beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər edilmişdir. Bundan əlavə, müxtəlif ölkələrdə yaşayan, işləyən və təhsil alan soydaşlarımız bu vəhşiliyə etiraz əlaməti kimi çoxsaylı etiraz aksiyaları, yürüşlər etmişlər. Beynəlxalq ictimaiyyət Ermənistanın bu vəhşiliyini nifrətlə qarşılamışdır. Məsələ ilə bağlı Ermənistanı ittiham edən çoxsaylı bəyanatlar qəbul edilmişdir. Bütün beynəlxalq tədbirlərdə verilən bəyanatlar bu hadisənin sırf insanlığa qarşı törədildiyini əks etdirir və müvafiq beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın mülki şəxslərinin yaşadığı ərazilərə ağ fosforlu mərmilərin atılması və kasetli bombalardan istifadə edilməsi faktları qeydə alınmışdır. Qadağan olunmuş silahların bir növü olan kasetli silahların əhalinin sıx yaşadığı ərazilərdə istifadəsi Beynəlxalq kasetli silahlar üzrə 2008-ci il tarixli Konvensiyada qadağan edilmişdir. Bu silahlar da ermənilər tərəfindən 2020-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Gəncə, Bərdə, Tərtər, Ağdam və Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələrində mülki əhaliyə qarşı istifadə edilərək kütləvi itkilərə səbəb olmuşdur. Bu yaxınlarda “Amnesty International” təşkilatı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il dövrünü əhatə edən mərhələsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisində dinc sakinlərə hücum üçün qeyri-dəqiq ballistik raketlərdən, idarə olunmayan yaylım atəşli raket sistemlərindən və artilleriyadan istifadə etməsi barədə yeni hesabat yaymışdır. Təşkilat erməni qoşunlarının dinc şəhər və kəndlərə endirdiyi və 72 dinc sakinin həlak olduğu 8 raket zərbəsi faktını sənədləşdirmişdir. Belə ki, 17 oktyabr 2020-ci il tarixində Gəncə şəhərində yaşayış məntəqəsinə SCUD-B ballistik raketinin atılması nəticəsində 21 dinc sakin həlak olmuş, 50-dən çox sakin yaralanmışdır. 27 oktyabr 2020-ci il tarixində Bərdənin Qarayusifli kəndinə kasetli bombanın atılması nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər isə yaralanmışdır. Hesabatda həmçinin bildirilir ki, 28 oktyabr 2020-ci il tarixində erməni qoşunları cəbhə xəttindən 20 km-dən çox məsafədə yerləşən Bərdə şəhərinə bir neçə irikalibrli raket atmışdır.

Raketlərdən biri, içərisində 72 kasset bombası olan “Smerç” raketi insanların sıx olduğu əraziyə düşmüş və nəticədə 21 nəfər həlak olmuşdur. Bundan başqa, qeyd edilmişdir ki, 27 sentyabr 2020-ci il tarixində Naftalan yaxınlığındakı Qaşaltı kəndinə artilleriya zərbəsi nəticəsində bir ailənin 5 üzvü həlak olmuşdur. Azərbaycanın Baş Prokurorluğunun yaydığı məlumatda qeyd edilir ki, 27 sentyabr 2020-ci il – 10 noyabr 2020-ci il tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən vurulan zərbələr nəticəsində azərbaycanlı dinc əhəlinin sıx yaşadığı rayon və şəhərlərin ərazisinə 30 minə yaxın mərmə və 227 raket atılmışdır. Eyni zamanda, dinc əhəlinin atəşə tutulması nəticəsində 12 azyaşlı və 27 qadın olmaqla 93 nəfər qətlə yetirilmiş, 50 azyaşlı və 101 qadın olmaqla 407 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışdır[3, 30-32].

Ermənistan tərəfindən yaşamaq hüququnun pozulmasına dair kifayət qədər digər faktlar da göstərilə bilər. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin birinci dövründə 20 mindən artıq (onların 1/3-dən çoxu mülki şəxs), sonuncu dövründə isə 3 minə yaxın (onlardan 93 mülki şəxs) Azərbaycan vətəndaşı qətlə yetirilmişdir. Münaqişə müddətində 6 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş, 50 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı isə əlil olmuşdur[147].

Ermənistan tərəfindən mülkiyyət hüququnun pozulması adi hal almışdır. 2020-ci ildə yenidən Azərbaycanın dinc mülki vətəndaşlarının yaşayış mənzilləri və digər əmlakları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən hücumə məruz qaldı. Təkcə 2020-ci il sentyabrın 27-dən oktyabrın 30-na qədər Ermənistan tərəfindən atılan raket və mərmilər nəticəsində 2442 yaşayış evi, 92 çoxmərtəbəli yaşayış binası və 423 mülki obyekt dağıdılmışdır[3, 43].

Vicdan azadlığının pozulması barədə Ermənistanın hüquqazidd fəaliyyəti əsasən bu istiqamətlərdə özünü büruzə vermişdir: məscidlərin və müqəddəs yerlərin tam və ya qismən dağıdılması və təhqir olunması; müsəlman qəbiristanlıqlarının davamlı talan edilməsi də daxil olmaqla dağıdılması; müxtəlif Alban kilsələrindəki rəmlərin və işarələrin erməni dilindəki işarələrlə əvəz edilməsi ilə müşayiət olunan kifayət qədər faktlarla zəngin saxtakarlıqlar.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tarix və mədəniyyət obyektlərin vəziyyətinə dair məlumat yaymışdır. Məlumatda qeyd edilir ki, indiyədək aparılmış monitorinqlər zamanı dövlət qeydiyyatında olan 312 tarix-mədəniyyət abidəsinin monitorinqi həyata keçirilmişdir. Həmin ərazilərdə yerləşən dövlət qeydiyyatında olmayan tarixi, memarlıq, arxeoloji əlamət daşıyan 106 obyekt (yeni aşkar olunmuş abidə) aşkarlanmışdır. Həmçinin, aparılan monitorinqlər zamanı 571 mədəniyyət müəssisəsi aşkar edilmişdir ki, onlardan 286-sı kitabxana, 237-si mədəniyyət evi və klub müəssisəsi, 19-u muzey, 24-ü uşaq musiqi məktəbi, 1-i kinoteatr, 2-si teatr, 2-si qalereyadır. Müəssisələrin hamısı demək olar ki, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdədir. Monitorinqlər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda, bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir olunmuşdur[150].

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində sosial təminat hüququnun pozulması həm müharibə dövründə və daha sonra işğal zamanı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, müharibə sosial təminata ehtiyacı olan şəxslərin sayının ciddi şəkildə artmasına təkan vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal nəticəsində bir milyona yaxın məcburi köçkün sosial təminata möhtac qalan şəxslər sırasına aid edildi. Bu fakt həmin şəxslərin sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsini gündəmə gətirməklə, Azərbaycanın büdcəsində əlavə maliyyə yükü yaratdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan həyata keçirdiyi sosial yönümlü siyasəti ilə məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atdı. Bu addımlar təbii ki, kifayət qədər maliyyə vəsaiti hesabına hər il dövlət büdcəsindən geniş ayrılımlar hesabına reallaşdırılır[3, 49].

Ermənistanın uzun müddət ərzində işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən olan insanların yaşayış şəraiti pisləşdiyinə görə onların arasında təbii artım da kəskin sürətdə aşağı düşməklə uşaq ölümləri də artmışdır.

2021-ci ildə çap edilən Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair Kompleks Beynəlxalq Hesabatda maraqlı məqamlar qeyd

edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, çadırlarda yaşayan uşaqların özlərinə məxsus yerinin, oyuncaqlarının, oynama imkanının olmaması da istirahət hüququnun tərkib hissəsi olan oynamaq hüququnun pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, öz doğma ocaqlarından didərgin düşmüş bu uşaqlar öz mədəni qruplarından, cəmiyyətlərindən kənar düşmüş, getdikcə topluluq dəyərlərini unutmağa məhkum olmuşlar. Daha bir acınacaqlı hal isə Qarabağlı bu uşaqların nəinki öz mədəniyyətlərini unutması, hətta istedadlarından istifadə edə bilməməsinə gətirib çıxarmasıdır. Qarabağlıların mədəniyyətə, musiqiyə, incəsənətə olan bağlılığı və istedadı bütün dünyaya məlumdur. Qarabağ öz musiqi, şahmat, idmanın müxtəlif növləri üzrə olan məktəbləri ilə məşhurdur. Bu uşaqların belə kiçik yaşda bu mühitdən ayrı salınması onların istedadlarının inkişafına birbaşa mənfi təsir etmişdir[3, 58].

Xalqların sülh hüququna dair 1984-cü il Bəyannaməsi və Sülh hüququ üzrə 2016-cı il Bəyannaməsində əks olunan sülh hüququnun, o cümlədən İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamədə əks olunan inkişafa olan hüququn pozulması halları isə Ermənistanın beynəlxalq hüququ tamamilə rədd etdiyinin göstəricisidir.

Bütövlükdə, Ermənistan tərəfindən vurulmuş ziyanların əhatə dairəsi olduqca genişdir. Burada on minlərlə qətlə yetirilmiş insanlar, illərdir köçkün həyatı yaşayan ailələr, bütün əmlakını itirmiş şəxslər, dağıdılmış infrastruktur və evlər, bərpa edilməsi mümkün olmayan tarixi-mədəni-dini abidələr, ətraf mühit və təbiətə dəymiş ağır və bərpaedilməz ziyanlar və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Mənəvi zərərlər artıq hesablana bilməyən və əvəzi ödənilə bilməyən səviyyədədir[3, 89].

Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında normaları kodifikasiya edərək, professor İ.İ.Lukaşuk qeyd edir ki, BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası beynəlxalq cinayəti dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozması nəticəsində meydana çıxan beynəlxalq hüquqazidd əməl kimi müəyyən etmişdir. Belə hüquq pozma beynəlxalq ictimaiyyətin həyatı baxımdan vacib maraqlarının təmini üçün əhəmiyyətli olduğundan həmin dövlətin əməli ümumilikdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən cinayət kimi qiymətləndirilir[32, 6].

Bu məsələ ilə bağlı Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı və BMT Baş Məclisinin qətnaməsi ilə təsdiqlənən 2001-ci il tarixli Beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsini qeyd etmək lazımdır. Bu sənədə müvafiq olaraq, beynəlxalq məsuliyyət ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normasından doğan öhdəliyin dövlətlər tərəfindən ciddi şəkildə pozulması zamanı meydana çıxır[93, 127].

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyası, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 6-cı maddəsi dinc və müharibə dövründə hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən əməllərlə bağlı tərəflərin məsuliyyətini müəyyən edir. Bundan başqa, həmin qrupun üzvlərinin qətli, ciddi bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, həmin qrupun tam və ya qismən fiziki məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması, belə qrup daxilində doğumun qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin görülməsi, uşaqların zorakı şəkildə bir qrupdan başqasına ötürülməsi kimi məsələlər də soyqırım cinayətinin elementləridir. Onu da qeyd edək ki, soyqırıma təhrikçilik, bu cinayətdə iştirakçılıq, ona şərait yaradan razılaşma da cəzalandırılır.

Ümumilikdə, qəbul edilən bir sıra beynəlxalq sənədlər (Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə məsuliyyət haqqında Konvensiya; Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi; Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Yuqoslaviya üzrə Nizamnaməsi; Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Ruanda üzrə Nizamnaməsi; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu və s.) Xocalı hadisələrini beynəlxalq hüquq əsasında soyqırım cinayəti kimi tövsif etməyə imkan verir [155].

Ermənistan tərəfindən törədilən insanlıq əleyhinə cinayətlər qəsdən mülki əhəlinin üzərinə genişmiqyaslı və sisteməlik hücumların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu cinayətin hüquqi əsaslarını Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 7-ci maddəsi təşkil edir. Ermənistanın insanlıq əleyhinə cinayətlər törətməsini sübut etmək çox asandır. Belə ki, BMT-nin 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində mülki əhaliyə qarşı hücumlarla bağlı ifadələr yer almışdır. Bundan başqa, Xocalıda törədilən

soyqırımındaki insanların mülki əhali olmasına dair video yazılar kimi mötəbər sübutlar mövcuddur.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 22 aprel 2010-cu il tarixli qərarında göstərilir ki, 1992-ci il 26 fevral tarixində etnik mənşəyi azərbaycanlı olan yüzlərlə mülki əhali Xocalı şəhərinin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı zamanı öldürülmüş, girov götürülmüş və yaralanmışdır[170]. O dövrdə Ermənistanın keçmiş Prezidenti S.Sarkisyan açıq aşkar deyirdi: “Xocalıdan əvvəl azərbaycanlılar fikirləşirdilər ki, onlar bizimlə zarafat edirlər, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə qarşı əl qaldıra bilməz. Biz bu stereotipi qıra bildik və budur baş verənlər[127, 172].

Ermənistan tərəfindən törədilən növbəti beynəlxalq cinayət müharibə cinayətləridir. Roma Statutunun 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq, 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının ciddi pozuntuları, beynəlxalq hərbi münaqişələr dövründə qanunların və adətlərin digər ciddi pozuntuları (qəsdən adamöldürmə; işgəncələr və ya qeyri-insani rəftar, bioloji sınaqlar daxil olmaqla; güclü əzabların və ya ciddi bədən zədələrinin və ya sağlamlığa qəsdən zərərin vurması; girov götürmə; qanunsuz məskunlaşma və s.) bu cinayətlərə daxildir[46, 106-110]. Eyni zamanda, qeyri-beynəlxalq xarakterli hərbi münaqişə zamanı törədilən cinayətlər də müharibə cinayətlərinə aid edilir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi gedişində əsir və girov götürülmüş bütün azərbaycanlılar işgəncə, fiziki və mənəvi iztirablara məruz qalmışlar. Müharibə zamanı həkim və tibb bacısı adı ilə öz vəhşi əməllərini realizə edən erməni döyüşçüləri saxlanılan azərbaycanlı girov və əsirlər üzərində onlara işgəncə verilməsinə, xəsarət yetirilməsinə, uzunmüddətli mənəvi və psixoloji pozuntu yaradılmasına yönəlmiş “təcrübələr” aparıblar.

1994-cü ildə tərəflər arasında atəşkəs haqqında razılaşma əldə edildikdən sonra Qarabağda “amputasiya otaqları” adlı xüsusi yerlərdə Ermənistandan ayrıca həkimlər gəlmişdir. Həkim adı ilə maskalanan bu şəxslər hərbi əməliyyatların aktiv iştirakçıları idi. Qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı iki dəhşətli faktı qeyd etmək zəruridir. Girov götürülərkən 3 yaşı olan Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin bazu sümüyü Xankəndində

erməni “həkimləri” tərəfindən çıxarılmış, nəticədə Şövqi ömürlük şikəst olmuşdur. Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı girov götürülən Gülcəmal Quliyevanın yenidən dünyaya gəlmiş oğlu Arzu Hacıyevə erməni “həkim” Aida Serobyana naməlum tərkibli iynələr vurmuşdur. Nəticədə Arzu Hacıyev ömürlük şikəst olmuşdur[162].

Ermənistan tərəfindən 8 may 1992-ci il tarixində Şuşa şəhərinin işğalı zamanı ermənilər 15 yaşlı Nəzakət Məmmədova adlı qız uşağını və atasını tutmuş, onları əvvəl Xankəndinə, sonra da Ermənistana aparmışlar. Nəzakətin gözü qarşısında atasına ağır işgəncə verilmiş, qulaqları kəsilmiş, qızardılmış metal parçası ilə bədəni damğalanmış, anası bu dəhşətlərə dözməyərək dəli olmuş, özü isə 4 milyon rus rublu müqabilində qohumlarına təhvil verilmişdir[3, 38].

Ermənistan tərəfindən törədilən növbəti cinayətlər ətraf mühitə qarşı cinayətlərdir. Təbii mühitə qarşı cinayətlərə ekosid aiddir, yəni təbii mühitə hərbi və ya istənilən başqa düşmən təsir vasitələrinin istifadəsidir, hansılar ki, şəxsi heyətin, hərbi obyektlərin və rəqibin hərbi texnikasının məhv edilməsi məqsədi ilə təbii mühitə məcburi təsir də daxil olmaqla dağıtmanın üsulları kimi geniş, uzunmüddətli və ya ciddi nəticələrə malikdir.

Ümumiyyətlə, qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər ətraf mühitin müharibə aparılması vasitəsi kimi istifadəsini tamamilə qadağan edir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi müharibə cinayətlərini təhlil edərkən, ilk mövqedə ətraf mühitə genişmiqyaslı, uzunmüddətli və ciddi ziyan vurulmasına səbəb olan qəsdən hücumların edilməsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır[8, 101-102]. Beynəlxalq cinayətlərin bu qrupunun ayrılmasının aktuallığına o fakt şahidlik edir ki, 1997-ci ildə BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlərin məəcəlləsinin yeni layihəsini hazırladı. Ora başqa beynəlxalq cinayətlərlə yanaşı, ətraf mühitə qəsdən və ciddi zərər kimi cinayət də daxil edilmişdi.

Uzun müddət Azərbaycan nəzarətindən kənar zonalarda ermənilər məqsədyönlü şəkildə genişmiqyaslı yanğınlar törədir, meşələri məhv etmişlər. Belə ekoloji cinayətlər Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarının işğal edilmiş kəndlərində xüsusilə ağır formalarda həyata keçirilmişdir. 2006-cı ildə ermənilərin törətdiyi yanğınlar 132.2 km² ərazini əhatə etmişdi. Azərbaycan hökuməti

ermənilərin törətdiyi ekoloji cinayətlərlə bağlı beynəlxalq qurumlara çoxsaylı müraciətlər etmişdir. Həmin müraciətlərin nəticəsi olaraq, BMT Baş Məclisinin 7 sentyabr 2006-cı il tarixli 60-cı sessiyasında 285 sayılı Qətnamə qəbul edilmişdir. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki vəziyyət adlı Qətnamədə baş verən yanğınların dərhal dayandırılması və bunun üçün zəruri tədbirlərin görülməsi vacibliyi qeyd edilmişdi.

Ekoloji cinayətlərin spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, törədilən bir cinayət zəncirvari şəkildə digər təbii hadisələrə də yol açaraq həmin ərazinin ekosisteminə neqativ şəkildə təsir göstərir. Meşə yanğınları və torpaqların məhvi ilə yanaşı, Ermənistan ərazisindən axan və Kür və Araz çayları vasitəsilə Xəzərə tökülən Oxçu, Zəngi, Araz, Ağstafa çayları qəsdən çirkləndirilir. Uzun müddət Ermənistanın işğalında olan və hazırda işğaldan azad edilən Zəngilan rayonu artıq ekoloji cəhətdən təhlükəli zonaya çevrilmişdir. Ermənilər qəsdən bu rayonun ərazisindən keçən çaylara hər gün 2.1 min kubmetr çirkli su axıdır. Eyni zamanda, Qacaran mis-molibden zavodunun və Qafan filiztəmizləmə kombinatının ərazisindəki kimyəvi cəhətdən çirkli sular birbaşa Araz çayına axıdılır. Bu proseslərin nəticəsi olaraq çayın hövzəsi ölü zonaya çevrilmiş, mikroflora və faunası demək olar ki məhv edilmişdir[151].

Ermənistanın Metsamor AES-də istifadə edilmiş radioaktiv maddələr uzun müddət ərzində işğal edilmiş torpaqlarda basdırılmışdır, minalanmış ərazilər, ağır texnikanın altında qalmış bitki aləmi tamamilə ekoloji böhran vəziyyətindədir.

Uzun müddət Azərbaycan üçün vacib əhəmiyyətə malik Sərsəng su anbarı Qarabağ ətrafında yerləşən altı rayonun (Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Tərtər və Yevlax) 100 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin edirdi. Hazırda bu su sistemi uzun müddət baxımsız vəziyyətdə olduğu üçün qəzalı vəziyyətdədir. Bu vəziyyət uzun müddət sadaladığımız rayonların 400 mindən çox əhalisi üçün birbaşa təhlükədə olmuşdur[139].

Ətraf mühiti dəyişikliyə uğradan vasitələrdən hərbi və ya istənilən digər düşmən məqsədlərlə istifadə olunmasının qadağan edilməsi haqqında 1976-cı il Konvensiyası bu sahədə beynəlxalq məsuliyyətlə əlaqədar münasibətləri tənzim edir.

Hərbi münaqişələrdə ekoloji tarazlığın qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlər Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolda da öz əksini tapmışdır (md. 55). Bu yaxınlarda Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaydığı məlumatda qeyd edilmişdir ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazisini işğal etdiyi dövr ərzində 54,4 min hektar meşə sahəsi məhv edilmişdir. Belə ki, kosmosdan görüntülər əsasında müəyyən olunmuşdur ki, işğaldan əvvəl meşə örtüyü 228,9 min hektar təşkil etmişdir. Ötən ilin məlumatına görə, bu rəqəm 174,5 min hektar olmuşdur[3, 54].

2001-ci il tarixli Beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin 36-cı maddəsinə aid şərhin 15-ci bəndində göstərilir ki, bioloji müxtəliflik, təbii mühit, təbii landşafta vurulan zərərin əvəzi ödənilməlidir. Beynəlxalq hüquq səviyyəsində bu sferaya aid normaların praktiki tətbiqi İraq hərbi qüvvələrinin Küveytə vurduğu zərərlə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 3 aprel 1991-ci il tarixli 687 sayılı Qətnaməsi ilə öz təsbitini tapmışdır. Həmin Qətnaməyə əsasən ətraf mühitə vurulmuş zərərlər və təbii resursların azalmasına görə İraq dövləti beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyır (b. 16)[4, 181-182]. Bu norma dövlətlərin ekoloji terror, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə qarşı mübarizəsi tendensiyasını və ekoloji kompensasiyanın əmlak kompensasiyası ilə bərabər əhəmiyyətə malik olması ilə bağlı ümumi marağını göstərdi.

Beynəlxalq cinayətlər kateqoriyasına aid olan sonuncu cinayət təcavüz cinayətidir. Təcavüz cinayəti təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, aparılmasını və ya beynəlxalq müqavilə, saziş və təminatların pozulması üzrə müharibənin aparılmasını, həmçinin göstərilən hərəkətlərdən hər hansı birinin realizəsinə yönəlmiş ümumi plan və ya razılaşmada iştirakı nəzərdə tutur. 1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən təcavüzə anlayış verilmişdir. Həmin anlayışa əsasən beynəlxalq sülhə qarşı cinayətin törədilməsi, yəni dövlət tərəfindən digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı silah tətbiqi təcavüz kimi qəbul edilir[108, 63].

Uzun müddət keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə daxil olan ərazilərlə yanaşı, Azərbaycanın 7 rayonunun (Ağdam, Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı, Füzuli,

Cəbrayıl, Laçın) işğal edilməsi Ermənistan tərəfindən törədilən təcavüz cinayətinə şübhəsiz nümunədir.

İndi isə məsuliyyətə cəlbətmənin mühüm elementlərinin təhlili zəruridir. Dövlətlərin müharibədən sonrakı məsuliyyəti ilə bağlı beynəlxalq humanitar hüquq normaları 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokollarda öz təsbitini tapmışdır. Cenevrə konvensiyalarına müvafiq olaraq, razılığa gələn heç bir yüksək tərəfə özünü məsuliyyətdən azad etməyə icazə verilmir. I Əlavə Protokolun 91-ci maddəsində qeyd edilir ki, münaqişədə olan tərəf, hansı ki, Konvensiya və protokolların müddəalarını pozur, vurulmuş ziyanın əvəzini ödəməlidir. Həmin tərəf, onun hərbi qüvvələrinə daxil olan şəxslərin bütün hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyır[81, 334].

Bu maddənin spesifikliyi ondadır ki, münaqişə tərəfini konkret olaraq zərərin əvəzinin ödənilməsinə və konkret fiziki şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etməklə bağlı ayrıca norma müəyyən edir. Beynəlxalq hüquqda şəxslərin belə məsuliyyətinin siyasi, maddi və cinayət kimi növləri fərqləndirilir.

1991-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası 687 sayılı Qətnaməsi ilə Küveytə qarşı təcavüz hərəkətlərinə görə məcburi silahsızlaşdırma ilə bağlı İraq üzərində siyasi məsuliyyət müəyyən etmişdir. Qətnamənin 16-cı bəndinə əsasən ətraf mühitə vurulmuş zərərə, təbii resursların istismarına görə İraq üzərinə maddi məsuliyyət də qoyulmuşdu[187]. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 may 1991-ci il tarixli 692 sayılı Qətnaməsi ilə Kompensasiya üzrə Komissiya və Xarici dövlətlərə, fiziki və hüquqi şəxslərə vurulan ziyana görə Fond təsis edilmişdir. Adıçəkilən Komissiyaya İraq dövlətinin vurduğu ziyanın 300 mlrd. ABŞ dolları həcmində olması ilə bağlı milyonlarla müraciət daxil olmuşdur[176].

Hərbi münaqişələrdə dövlətlərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi məsələsində münaqişə qurbanlarının müəyyənləşdirilməsi kimi problemin həlli də kifayət qədər mürəkkəb və zəruri məsələdir. Elmi ədəbiyyatlarda bu kateqoriya şəxslərin müəyyən edilməsində geniş yanaşmadan istifadə edilməsinə üstünlük verilir, yəni hərbi münaqişədə zərərçəkmiş istənilən şəxs həmin münaqişənin qurbanı kimi

qiymətləndirilməlidir[83, 551]. BMT-nin Kompensasiya üzrə Komissiyası da məhz bu yanaşmanın tərəfdarıdır.

Hərbi münaqişə qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi prinsiplərinə dair 2010-cu il Bəyannaməsi də müharibə qurbanı terminindən istifadə edir. Bu anlayışların müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, əsas məsələ baş vermiş hərbi münaqişənin insana neqativ maddi və ya mənəvi təsir göstərməsidir[135, 502]. 2010-cu il Bəyannaməsində göstərilir ki, hərbi münaqişə qurbanları onlara vurulan ziyana görə məsuliyyət daşıyan şəxslərə tələb irəli sürmək hüququna malikdir. Bu sənədin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onun mətnində müvafiq tələbin fiziki şəxslərə qarşı irəli sürülməsi imkanı müəyyən edilmişdir.

Bütövlükdə, müasir beynəlxalq hüquqda hərbi münaqişələrdən ziyan çəkmiş şəxslərin tələb irəli sürməsində müəyyən hüquqi problemlər qalmaqdadır. Bizim fikrimizcə, həmin problemlər aşağıdakılardan ibarətdir: beynəlxalq və milli məhkəmə orqanlarında fiziki şəxslər üçün müharibə nəticəsində vurulmuş zərərlərin kompensasiyası hüququnu bilavasitə tanıyan və müdafiə edən universal beynəlxalq-hüquqi sənədin olmaması; fiziki şəxslərə müharibə nəticəsində vurulmuş zərərlərin ödənilməsi məsələlərini effektiv şəkildə həll edə bilən daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən beynəlxalq mexanizmlərin olmaması.

Bununla belə, beynəlxalq münasibətlərin və müvafiq olaraq beynəlxalq hüququn sonrakı inkişafı fiziki şəxslərə hərbi münaqişələrdə vurulan ziyanın ödənilməsi istiqamətində effektiv mexanizmlərin işlənilib-hazırlanmasına doğru real addımlar atmağa beynəlxalq ictimaiyyətin artıq hazır olmasını göstərir. Bu sferada işlər əsasən iki istiqamətdə aparılmalıdır: mövcud mexanizmlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və yeni mexanizmlərin hazırlanması. Hər bir halda beynəlxalq cinayətləri törədənlərin beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması, həm ədalətin bərqərar olması, həm də yeni münaqişə ocaqlarının yaranmasının qarşısının alınması nöqtəyi-nəzərindən vacib beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini yaradan beynəlxalq hüquqa zidd əməlləri üç mərhələdə həyata keçirilmişdir: işğal zamanı; işğal dövrü; işğaldan azad olunan zaman.

Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının pozulması və Ermənistanın məsuliyyətə cəlb edilməsinin hüquqi tərəfləri ilə bağlı bu yarımfəsildə qeyd etdiklərimizi yekunlaşdırıb belə qənaətə gəlirik ki, Ermənistanın hərbi birləşmələri uzun müddət Azərbaycanın tarixi torpaqlarını işğal etmiş, beynəlxalq cinayətlər törətmiş və bütövlükdə Azərbaycana ağır maddi və mənəvi ziyan vurmuşdur. Belə halların gələcəkdə qarşısını almaq və ədaləti bərpa etmək üçün, ilk növbədə Ermənistanın dövlət kimi beynəlxalq məsuliyyəti müəyyən edilməlidir. Bu işdə BMT qətnaməsi ilə təsis edilmiş İraq üzrə Komissiyanın praktikası, o cümlədən kifayət qədər digər beynəlxalq praktikalar da tam olaraq əsas götürülə bilər [3, 102-104].

Hər halda, Ermənistanı beynəlxalq məsuliyyətə cəlb etmək üçün məsələ beynəlxalq müqavilə əsasında yurisdiksiyası tanınan qurumlar (İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi) və ya BMT Təhlükəsizlik Şurası kimi beynəlxalq təhlükəsizlik və sülhə məsul olan xüsusi qurumlar daxilində həll edilə bilər. Eyni zamanda, BMT Baş Məclisinin müvafiq qərarı əsasında da bu məsələlərin həlli üçün imkanlar vardır. BMT Baş Məclisi bütün dövlətləri təmsil etdiyi üçün BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq onun səlahiyyətinə aid olan hər hansı bir məsələyə baxa və müvafiq qərarlar qəbul bilər [3, 114; 60, 111]. Belə bir praktikanın tətbiq edilməsi bir tərəfdən bütün dövlətlərin məsələyə münasibət bildirməsi tendensiyasını formalaşdırmaqla bərabər, həm də törədilmiş beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərinin tezliklə həll edilməsinə gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, aparılan təhlillər və qeyd edilən saysız-hesabsız faktlar Ermənistan tərəfindən mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsini sübut etməklə bərabər, uşaq hüquqlarının da sistematik, ciddi və kobud şəkildə pozulduğunu bur daha təsdiq edir. Bu isə Ermənistana qarşı beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsini zəruri edir. Ancaq təəssüflər olsun ki, hələ də Ermənistana qarşı beynəlxalq məsuliyyət tədbirləri həyata keçirilməmişdir. Sonda nəticə olaraq bir daha qeyd edilməlidir ki, Ermənistanın beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinin məsuliyyəti kimi bu əməllər pozuntuda təqsiri olan fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini və dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini özündə ehtiva edir. Təqsirli fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb

edilməsi isə Ermənistanı dövlət kimi məsuliyyətdən azad etmir. Belə ki, 2001-ci il tarixli Beynəlxalq hüquqazidd hərəkətlərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin 1-ci maddəsinə əsasən dövlətin hər bir beynəlxalq hüquqa zidd əməli həmin dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə gətirib çıxarır. Bu norma beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin Ermənistanla qarşı yuxarıda qeyd edilən iki mühüm istiqamətdə müəyyən edilməsini bir daha şərtləndirir.

3.2. Azərbaycan Respublikasında uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli qanunvericiliyin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri

Qeyd edilən problem istiqamətində milli qanunvericiliyimizin formalaşması və inkişafını iki aspektdən təhlil etmək lazımdır: birincisi, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının və ikincisi isə, bütövlükdə uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası.

Beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası zamanı beynəlxalq hüquq normalarının özündə də fərqləndirilmənin aparılması zəruridir. Bu istiqamətdə hüquq ədəbiyyatlarında da geniş təhlillər aparılır və həmin normalar arasında əsaslı olaraq fərqləndirmələr müəyyən edilir. Məsələn, imperativ və dispozitiv normalar, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və s. [38, 144; 96, 82; 133, 661-681].

Qeyd edilən aspektlər beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyasında özünü açıq-aydın şəkildə büruzə verir. İnsan hüquqları sahəsində daha ciddi standartlar müəyyən edən beynəlxalq sənədlər (konvensiyalar, paktlar və s.) digər beynəlxalq sənədlərdən (qətnamələr, bəyannamələr və s.) xüsusilə fərqləndirilir. Bu zaman beynəlxalq və milli hüquq arasında qarşılıqlı əlaqələrin təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı əksər yerli beynəlxalq-hüquqşünasların fikirləri beynəlxalq hüququn primatlığını əsaslandırır, belə ki, beynəlxalq və milli hüququn vahid hüquq sisteminin tərkib elementləri olması (Ə.İ.Əliyev)[9, 11-12], dövlətdaxili hüquq beynəlxalq hüquqa uyğunlaşmalıdır (Ə.İ.Sadiqov)[19, 21], beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquq üçün ümumi standartlar müəyyənləşdirir və bu standartlar

dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilir (L.H.Hüseynov)[12, 172] kimi əsaslı fikirlər irəli sürülür.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan insan hüquqları və beynəlxalq humanitar hüquq sahəsində əksər beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır ki, bunlar da qeyd edilən istiqamətlərdə milli qanunvericiliyin formalaşması və inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu sahələrdə milli qanunvericiliyin inkişafında beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması müqavilələrə hökmən əməl edilməlidir ifadəsini özündə birləşdirən və kökləri qədim Roma hüququna gedən *pacta sunt servanda* prinsipi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Qanunun 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq özünün beynəlxalq müqavilələrinə dönmədən əməl etməlidir[142].

Qarşılıqlı əlaqələrdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq normaları arasında ziddiyyətli məqamların olması da labüddür. Müvafiq məsələ ilə bağlı Azərbaycan Konstitusiyasının 148 və 151-ci maddələri hüquqi əsas rolunda çıxış edir və məsələnin beynəlxalq hüququn primatlığı kontekstində həlli irəli sürülür. Konstitusiyanın 12-ci maddəsi ilə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrə birbaşa göndəriş edilir. Belə ki, qeyd edilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir.

Bu sferada üç mühüm istiqamət müəyyən edilir. İlk növbədə, Azərbaycan milli qanunvericiliyini humanitar hüquq sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. İkincisi, Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericilik sistemində təsbit olunmasının inkorporasiya üsulundan istifadə edərək müvafiq dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Nəhayət, Azərbaycan ratifikasiya etdiyi beynəlxalq müqavilələrə uyğun özünün milli qanunvericiliyini təkmilləşdirmək istiqamətində də bir sıra hüquqi islahatlar həyata keçirmişdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan beynəlxalq humanitar hüquqa aid olan bir çox müqavilələrin (konvensiyalar, razılaşmalar, protokollar) iştirakçısıdır.

Respublikada beynəlxalq humanitar hüququn normalarının implementasiyası üzrə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, artıq dinc dövrdə də beynəlxalq humanitar hüquq normalarının implementasiyası üzrə lazımi tədbirlər həyata keçirilməlidir, çünki hərbi münaqişələrin yaranması halında gözləmək olmaz ki, onun iştirakçıları qeyd edilən normalara riayət edəcəklər.

21 aprel 1993-cü ildən Azərbaycan 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyalarına qoşulmuşdur. Həmin sənədlərin iştirakçısı kimi Azərbaycan beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozan şəxslərə qarşı cinayət qanunvericiliyində zəruri dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı öhdəliklər də götürmüşdür. Qeyd edilən öhdəliklərin realizəsinə misal kimi Azərbaycan Cinayət Məcəlləsində sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri adlı ayrıca 16 və 17-ci fəsillərin daxil edilməsini qeyd etmək olar. Həmin fəsillərdə beynəlxalq humanitar hüquq normalarına zidd olan aşağıdakı cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir: Təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma (md. 100); Təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar (md. 101); Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə (md. 102); Soyqırımı (md. 103); Soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə (md. 104); Əhalini məhv etmə (md. 105); Əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə (md. 107); Müharibə qanunlarını və adətlərini pozma (md. 115); Hərbi münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma (md. 116); Hərbi münaqişə zamanı hərəkətsizlik etmə və ya cinayətkar əmr vermə (md. 117); Hərbi soyğunçuluq (md. 118); Müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə (md. 119)[5, 67-77].

Hərbi münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma adlı 116-cı maddədə Cenevrə konvensiyalarının əksər tələbləri nəzərə alınmışdır. Xüsusilə də, yetkinlik yaşına çatmayanları hərbi qüvvələrə cəlb etmə və mülki əhaliyə və ya döyüşlərdə iştirak etməyən ayrı-ayrı mülki şəxslərə hücum etmə kimi müddəalar ayrıca qeyd edilmişdir. Adıçəkilən müddəaların Azərbaycan cinayət qanunvericiliyində yer alması hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının müdafiəsi baxımından beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi üzrə mühüm əhəmiyyətə malik implementasiya tədbiri kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanda beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan mövcud cinayət qanunvericiliyi normalarının tətbiqini İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın müvafiq müddəalarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə 12 may 2006-cı ildə Beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən qanunun qüvvəsinin geriyə şamil olunması haqqında Azərbaycanın Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir[141].

Digər bir istiqamət kimi Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq standartların milli qanunvericiliyə implemetasiyası istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Bu zaman Azərbaycan müvafiq sferada üzərinə götürdüyü beynəlxalq hüquqi öhdəliklərini icra etməsi ilə bağlı mütəmadi şəkildə beynəlxalq təşkilatlara hesabatlar verir.

İlk növbədə, görülmüş işlər barədə hesabatlar BMT-nin Universal Dövri İcmal mexanizmi çərçivəsində təqdim edilir. Bu mexanizm çərçivəsində dövrü olaraq BMT-yə üzv olan dövlətlərdə insan hüquqlarının vəziyyəti qiymətləndirilir. BMT üzvü olan hər bir dövlət İnsan Hüquqları Komissiyasını 2006-cı ildən əvəz edən İnsan Hüquqları Şurasına 4 ildə bir dəfə bu mexanizm çərçivəsində ölkədə insan hüquqlarının vəziyyətinə dair məlumat təqdim edir. Məlumatlar həmçinin insan hüquqlar sahəsində maraqlı olan təsisatlardan, o cümlədən QHT-lərdən də qəbul edilir. Bu mexanizm BMT üzvü olan dövlətlərdə insan hüquqlarının vəziyyətinə dair informasiyanın əldə edilməsi, vəziyyətin müzakirəsi və tövsiyələrin verilməsi baxımından BMT-nin ən effektiv nizamnamə mexanizmi hesab oluna bilər[57, 52]. Hazırda bu mexanizmin təsir dairəsinin artırılması istiqamətində də tendensiyalar artmaqdadır.

Azərbaycanda uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq standartların nəzərə alınmasına və milli qanunvericiliyə daxil edilməsinə bariz nümunə kimi 2009-cu il 18 mart referendumu ilə Azərbaycan Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əlavələrin edilməsini qeyd etmək olar. Belə ki, həmin maddəyə valideyn və qəyyumların himayə və qayğısından məhrum olan uşaqlara dövlətin himayə göstərməsi bəndi daxil edilmişdir. Bundan başqa, əlavə edilən bəndlərdə uşaqların həyatına, sağlamlığına,

mənəvi inkişafına təhlükə yaradan işlərə cəlb edilməsinin və konkret olaraq 15 yaşına çatmayan uşaqların işə götürülməsinə yol verilməməsi birbaşa qeyd edilmişdir.

Azərbaycanda uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin realizəsi formalarından biri də uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməkdir. Belə əməkdaşlığın bariz nümunəsi kimi Azərbaycan Hökuməti ilə UNİCEF arasında əməkdaşlığa dair 2002-ci il mayın 25-də Bakı şəhərində imzalanmış Əsas Sazişi qeyd etmək olar. Bu Saziş uşaqların sağlamlığı, inkişafı və müdafiəsi sahəsində fəaliyyətin və proqramların zərurət olduqca gücləndirilməsi məqsədilə maliyyə yardımının göstərilməsi, mallar və məmulat göndərilməsi, orada tədris aparılması və məsləhətlər verilməsi yolu ilə uşaqların fəvqəladə və uzunmüddətli tələbatını, cari ehtiyaclarını ödəmək, ana və uşaqların sağlamlığının qorunması, qidalanması, su təchizatı sahəsində xidmətlər göstərilməsi, qadınların ümumi təhsilinə və müdafiəsinə dair proqramların yerinə yetirilməsini təmin etməyə xidmət edir[143].

İndi isə, uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının təsiri ilə təkmilləşən uşaq hüquqları üzrə Azərbaycan milli qanunvericiliyinin inkişaf tendensiyasını təhlil edək. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı aparılan dövlət siyasətinin əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Məhz Ümummilli liderin təşəbbüsü nəticəsində müvafiq sahədə əhəmiyyətli beynəlxalq konvensiya və protokollar ratifikasiya edilmişdir. Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar arasında Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasını qeyd etmək olar. Azərbaycan 1992-ci ildə bu Konvensiyaya, 2002-ci ildə isə həmin Konvensiyanın I və II əlavə protokollarına qoşulmuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq hüquqi sənədlərdən biri də 1990-cı il tarixli Uşaqların salamatlığının, müdafiəsinin və inkişafının təmin edilməsi haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi idi. Bu sənəd uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə bir sıra dövlətdaxili mexanizmlərin, xüsusilə də uşaqların sağlamlıq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində normativ hüquqi aktların işlənib hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın Uşaqların hərbi münafişələrə cəlb edilməsinə dair Fakultativ Protokoluna qoşulan zaman Azərbaycan bu sənədin 3-cü maddəsinin 2-ci bəndi üzrə Bəyanat imzalamışdır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan bu Protokolun 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq bəyan edir ki, Hərbi xidmət haqqında Qanununa uyğun olaraq, hərbi xidmətə yararlı Azərbaycan vətəndaşları və digər şəxslər hərbi məktəb kursantlarının həqiqi hərbi xidmətinə 17 yaşından könüllü şəkildə daxil ola və qəbul edilə bilərlər. Azərbaycan qanunvericiliyi bu cür xidmətin zorakı və ya məcburi xarakter daşımamasına, həmin şəxslərin valideynlərinin və ya qanuni nümayəndələrinin şüurlu razılığı əsasında həyata keçirilməsinə təminat verir[144].

Respublikamızda uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində əsas normativ-hüquqi akt 19 may 1998-ci il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Qanundur. Bu Qanun Azərbaycan Konstitusiyasına, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il BMT Konvensiyasına və müvafiq sferada digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq hazırlanmış və Azərbaycanda uşaqların hüquq və azadlıqlarını, uşaqlarla bağlı aparılan dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, uşaqların müdafiəsi sferasında fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının, müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərin funksiyalarını müəyyənləşdirir.

İlk öncə, onu qeyd edək ki, Qanunda “uşaq” termininə növbəti anlayış verilir: 18 yaşına çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən hər bir şəxs uşaq hesab edilir (md. 1). Bundan başqa, uşaqlar barəsində dövlət siyasəti (md. 3), uşaq mənafelərinin üstünlüyü (md. 5), uşaqların hüquq və azadlıqları (md. 8-15) kimi məsələlərlə bağlı vacib müddəalar təsbit edilmişdir.

Qanunda hərbi münafişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsinə dair vacib normalar da öz təsbitini tapmışdır (IV fəsil). Dövlət, hərbi əməliyyatlar, ekoloji fəlakət ərazilərində yaşayan və ya həmin proseslərin mənfi təsirlərinə məruz qalmış uşaqların hüquqlarının müdafiəsini ayrıca dövlət proqramları vasitəsilə həyata keçirir (md. 30).

Təhlil etdiyimiz Qanunun hərbi münafişələr dövründə uşaqların müdafiəsi adlı 37-ci maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət ondadır ki, adıçəkilən

maddə aşağıdakı elementləri bilavasitə özündə cəmləşdirmişdir: beynəlxalq humanitar hüquq normasının milli qanunvericilikdə realizəsi; hərbi münaqişə zonasındakı uşaqların müdafiəsinin Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi öhdəliyi olması; IV Cenevrə Konvensiyasının təhlükəsiz və neytral zonalara köçürülmə, qidalanma ilə bağlı müddəalarının realizəsi; uşaqların hərbi münaqişələrdə iştirakı ilə bağlı yaş məhdudiyyətinin müəyyən edilməsi və s.

Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sferasında bu Qanunun digər əhəmiyyətli norması hərbi münaqişə qurbanları olan qaçqın və məcburi köçkün düşmüş uşaqlarla bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı göstərilir ki, qaçqın və ya məcburi köçkün düşmüş uşaqların müvafiq status almaq hüquqları var. Bu işdə Azərbaycan həmin uşaqları zəruri müdafiə və humanitar köməklə təmin edir, belə uşaqların valideynlərinin axtarışını təşkil edir, bu istiqamətdə beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə lazımi yardımlar göstərir[145].

Mülki şəxslərin müdafiəsi və hərbi əsirlərin hüquqlarının qorunması haqqında 30 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Qanunu əsir və itkin düşmüş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində əsas normativ mexanizmdir. Bu Qanunda yaralılar və xəstələr dedikdə tibbi yardıma və ya qulluğa ehtiyacı olan, Azərbaycan dövləti barəsində hər hansı düşmənçilik hərəkətindən çəkinən bütün mülki və hərbi şəxslər başa düşülür (md. 6). Qanunda daha sonra qeyd edilir ki, hər hansı səbəbdən silahlı münaqişənin iştirakçısı olduqda Azərbaycan dövləti öz tərəfindən mülki şəxslərə qarşı silah işlədilməsinə, mülki obyektlərin atəşə tutulmasına, bombalanmasına və ya basqına məruz qalmasına yol vermir, habelə mühasirəyə alınmış zonadan bütün mülki şəxslərin köçürülməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini təmin edir, bu zaman yaralılara, xəstələrə, əlillərə, qocalara, uşaqlara və qadınlara xüsusi diqqət və qulluq göstərir, hamilə və azyaşlı uşağı olan qadınlara qayğıkeş münasibət və qulluq təmin edilməlidir (md. 15)[146].

Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sferasında vacib məsələlərdən biri həmin kateqoriya uşaqların reabilitasiyası ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə də, beynəlxalq hüquq normaları, konkret olaraq Cenevrə

konvensiyalarının, UNİCEF-in standartları nəzərə alınmaqla bir sıra dövlətdaxili normativ-hüquqi aktların qəbulunu milli qanunvericiliyimizdə müvafiq sferada aparılan təkmilləşdirilmə kimi qiymətləndirmək olar. Məsələn, Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında 1999-cu il tarixli Qanun və s.

Azərbaycanda uşaq hüquqlarına dair beynəlxalq hüquq normalarının realizəsində dövlət proqramları xüsusi yer tutur. Hər bir dövlət proqramı uşaqların hüquq və maraqlarının müdafiəsi, vahid dövlət uşaq siyasətinin formalaşması, tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi, uşaqların fiziki, əqli, mənəvi, əxlaqi və sosial inkişafı üçün lazımi həyat səviyyəsinin təmin olunması sahəsində milli konsepsiyayı inkişaf etdirməyə yönəlmişdir[21, 7].

Azərbaycan Prezidentinin 22 dekabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2009-cu ilin “Uşaq ili” elan edilməsi uşaqlara dövlət səviyyəsində göstərilən qayğının tərkib hissəsi olmaqla, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istiqamətində yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi də qiymətləndirilməlidir. Bu hadisədən sonra, uşaqların təhsil, maddi təminat kimi hüquqlarının realizəsində müsbət dəyişikliklər həyata keçirilmişdir, xüsusilə də, qayğıya ehtiyacı olan uşaqların maddi və mənəvi-psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət orqanlarının funksiyalarında zəruri dəyişikliklər aparılmışdır.

Daha sonra, Azərbaycan Prezidentinin 8 may 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydası təsdiq edilmişdir. Bu sənəd Respublikamızda uşaq hüquqlarının müdafiəsində dövlətin əhəmiyyətli rol oynamasının göstəricisidir. Dövlət nəzarətinin əsas hədəfi uşaqların Azərbaycan qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüquq və mənafeələrinin qorunması, uşaqların hüquqlarının realizəsi üçün normal şəraitin yaradılması, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan halların qarşısının alınmasıdır. Bundan əlavə UNİCEF-lə əməkdaşlıq çərçivəsində yuvenal ədliyyənin inkişafı məsələləri də təsbit edilmişdir[157]. Dövlət nəzarətini aşağıdakı dövlət orqanları həyata keçirir: Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Daxili İşlər Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Gənclər

və İdman Nazirliyi, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar və yerli icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqanları.

Adıçəkilən Fərmanın icrasının təmini məqsədilə Azərbaycan Nazirlər Kabineti 15 yanvar 2013-cü il tarixdə Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dair elektron məlumat bankının təşkili və aparılması Qaydasını təsdiq etmişdir. Bu sistem uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti və dövlət orqanları tərəfindən uşaq problemlərinin əlaqəli şəkildə çevik həllinin təşkili məqsədi ilə yaradılmışdır.

Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında əsas mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsidir. 2006-cı ildən fəaliyyət göstərən Komitə müvafiq sahədə vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında iştirak edir və bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin edir. Komitə uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqmətində aşağıdakı vəzifələri icra edir: uşaq hüquqlarının realizəsini təmin etmək və həmin hüquqların pozulmasının qarşısını almaq; uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında qanunla onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş normativ tənzimləməni həyata keçirmək; uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə dövlət proqramlarının hazırlanması və icrasında iştirak etmək; uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə digər dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq; Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin realizəsini öz səlahiyyətləri daxilində təmin etmək və s.[153].

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi 2015-2025-ci illəri əhatə edən Milli Uşaq Strategiyasını işləyib hazırlamış və hökumətə təqdim etmişdir. Bu Strategiya “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına müvafiq şəkildə hazırlanmışdır. Strategiya hazırlanarkən uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan UNİCEF, BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin standartları nəzərə alınmışdır. Adıçəkilən Sənəddə uşaq hüquqlarının erkən yaş dövründən başlayaraq müdafiəsi, normativ hüquqi bazanın modernləşdirilməsi, uşaq hüquqlarının müdafiəsi sistemindəki neqativ halların aradan qaldırılması, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyaların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, uşaqların sağlamlıq hüquqlarının səmərəli şəkildə realizəsi ilə bağlı vacib məsələlər öz təsbitini tapmışdır. Bundan başqa, məktəbəqədər təhsil

müəssisələrinin sayının artırılması, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə integrasiyası, bu kateqoriya uşaqların sosial reabilitasiya mərkəzlərinin yaradılması, integrasiyalı təhsilin təşkili, uşaq paralimpiyasının inkişafı və s. məsələlər öz əksini tapıb.

Müvafiq sferada əsas təşkilati mexanizmlərdən biri də Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsidir. Komitə qaçqın və məcburi köçkün uşaqların yerləşdirilməsi, məskunlaşdırılması, repatriasiyası, sosial müdafiəsi, onların sosial, mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sferasında dövlət siyasətini realizə edən orqanıdır. Komitənin əsasnaməsinə görə onun qaçqın və məcburi köçkün uşaqların hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində aşağıdakı funksiyalarını qeyd etmək olar: beynəlxalq və yerli qurumları qaçqın və məcburi köçkün uşaqların hüquqlarının pozulması, bərpası, müdafiəsi barədə məlumatlandırır; qaçqın və məcburi köçkün uşaqların vəziyyətinə dair qanunvericilikdə dəyişikliklər aparılmasına dair təkliflər verir; qaçqın və məcburi köçkün uşaqların müvəqqəti məskunlaşdığı yerlərdə və repatriasiyası vaxtı müxtəlif reabilitasiya və reintegrasiya işlərini icra edir; qaçqın və məcburi köçkün uşaqların yerli şəraitə uyğunlaşması və onların sosial problemlərinin həlli istiqamətində lazımi tədbirləri həyata keçirir; müxtəlif dövlətlər, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar və qeyri-hökumət təşkilatları ilə beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərini həyata keçirir, beynəlxalq müqavilələrin layihələrinin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir, konfransların, seminarların və s. tədbirlərin keçirilməsini təşkil edir; qaçqınlara, məcburi köçkünlərə və “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxslərə onların müraciətləri əsasında mövcud imkanlar hesabına humanitar ərzaq və qeyri-ərzaq yardımının verilməsini təmin edir və s[161].

Uşaq hüquqlarının qorunmasında Təhsil Nazirliyinin fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: icbari ümumi orta təhsilin aparılmasına nəzarəti həyata keçirmək, əsassız olaraq dərslərdə iştirak etməyən, dərslərdən yayınan uşaqların qeydiyyatını aparmaq, həmin uşaqların tərbiyəsi və icbari ümumi orta təhsili üçün lazımi tədbirləri görmək; yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları təhsilə cəlb etmək; valideyn himayəsi olmayan uşaqların ailələrə verilməsinə şərait yaratmaq, övladlığa götürmə ilə bağlı problemlərin həllinə yardım etmək; əqli, psixi

və fiziki çatışmazlıqları olan uşaqları təhsilə cəlb etmək; ciddi tərbiyəyə ehtiyacı olan uşaqların təhsillə bağlı problemlərinin həllinə köməklik göstərmək; istedadlı uşaqların təhsillərini davam etdirməsinə lazımi şərait və imkanlar yaratmaq; uşaqların istirahət, asudə vaxtı və məşğulluğunun təşkilində iştirak etmək və s.

Uşaqların sağlamlığının təmin edilməsi dövlətin daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdən hesab olunur. Bu istiqamətdə əsas funksiyaların icraçısı Səhiyyə Nazirliyidir. Nazirliyin uşaqların sağlamlığının təmin edilməsi sahəsində yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir: uşaqlara tibbi yardım göstərilməsi; uşaqlar arasında sanitariya-gigiyena biliklərinin yayılması, habelə sağlam həyat tərzinin təbliği; valideynlərini itirmiş, valideyn himayəsindən məhrum olmuş, ağır maddi şəraitdə olan 4 yaşınadək uşaqların saxlanması və onların tərbiyəsinin həyata keçirilməsi; 3 yaşınadək valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların qeydiyyatı alınması, həmin uşaqların sağlamlıq hüququnun təminatına köməklik göstərilməsi; dövlət və özəl məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sağlamlığına nəzarət edilməsi; uşaq qidası məhsullarının istehsalına, satışına və istehlakına tələblər müəyyən edilməsi; tibbi xidmət göstərən qurumların uşaqlara göstərdiyi tibbi xidmətin keyfiyyətinə, personalın peşə hazırlığına nəzarətin həyata keçirilməsi və s.

Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında fəaliyyət göstərən təşkilati mexanizmlər arasında İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilin (Ombudsmanın) fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. Ombudsmanın təşəbbüsü ilə keçirilən tədbirlər bu zaman xüsusi qeyd edilməlidir (məsələn, 2013-cü ildə “Uşaq hüquqları” aylığı, 2014-cü ildə “Mənim hüquq və vəzifələrim”, 2015-ci ildə “Uşaq hüquqları üzrə pilləli tədris davam etdiriləcək” və s. mövzularında tədbirlər). Ombudsman cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanan yetkinlik yaşına çatmayanların maddi və mənəvi-psixoloji vəziyyəti, hüquqlarına riayət edilməsi kimi problemlərin həllində də vacib funksiyalar yerinə yetirir.

Beləliklə, uşaq hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi və dövlətimizdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qeyd etdiklərimizi

ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, beynəlxalq humanitar hüquq normalarının milli qanunvericilik səviyyəsində implementasiyası xüsusi əhəmiyyətə malik məsələdir, çünki, bu proses istənilən növ münaqişənin qurbanlarının hüquqlarının müdafiəsini tam şəkildə təmin etməyə imkan verir. Ona görə də, bu istiqamətdə atılan istənilən addım beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı inamın möhkəmləndirilməsinə kömək edən vacib tədbir kimi qəbul edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının implementasiyası bu sferanın bütün normalarına ciddi şəkildə riayət etmənin təminatı üzrə ölçüləri özündə ehtiva edir. Bu normaların tətbiqini təmin etmək isə həm müharibə, həm də dinc dövrdə həyata keçirilməlidir.

Nəhayət, Azərbaycanda həm dinc, həm də müharibə dövründə uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində qəbul edilən bütün dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur ki, bu da bütövlükdə uşaq hüquqlarının hərtərəfli formada müdafiəsinə xidmət edir. Eyni zamanda, mövcud müvafiq mexanizmlər, o cümlədən dövlət orqanları sistemi də uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin, o cümlədən bu sahədə dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Qeyd edilənlərə baxmayaraq, dövlətimiz tərəfindən həm normayaradıcılıq, həm də dövlət orqanları sistemində daim təkmilləşdirmələr aparılır və müvafiq beynəlxalq mexanizmlərlə sıx əməkdaşlıq daha da inkişaf etdirilir.

NƏTİCƏ

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi müasir dövrün global problemlərinə aiddir, bu problemin həllində bütün dünya ictimaiyyəti maraqlıdır. Bu problem, cəmiyyətin mövcudluğuna zəmanət verilməsində və onun gələcək inkişafının proqnozlaşdırılmasında sonrakı nəslin aparıcı rolu ilə izah olunur. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı problemlər bu məsələnin yalnız milli vasitələrlə həllinin qeyri-mümkünlüyünü sübut etmiş və bütövlükdə dünya ictimaiyyətinin söylərinin birləşdirilməsi zərurətini meydana çıxarmaqla uşaq hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi institutunun yaranmasını şərtləndirmişdir.

Hərbi münaqişələrlə bağlı uşaq hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi uşaqların hərbi münaqişələrə cəlb edilməsinin qadağası, hərbi münaqişələrdə iştirakının qarşısının alınması və hərbi münaqişələrdən sonra reabilitasiyası məsələlərinə yönəlmiş dövlətlərin və beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının qarşılıqlı şəkildə razılaşdırılmış hərəkətlərinin sistemini təşkil edir.

Bu gün beynəlxalq ictimaiyyət soyqırımını, digər beynəlxalq cinayətlər, o cümlədən insanların qətlə yetirilməsi, tibbi sınaqlarda uşaqlardan istifadə kimi insanlıqdan kənar əməllərlə barışmamalıdır, hansı ki, belə əməllərə XXI əsrin hərbi münaqişələrində də yol verilir. Bu əməlləri törədənlərin ədalət mühakiməsi və cəzalandırılmasında bütün beynəlxalq cəmiyyət maraqlı olmalı və bu istiqamətdə konkret addımlar atılmalıdır. Əks halda, ümumilikdə insan hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə də uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələsində lazımi səmərə əldə etmək mümkün olmayacaqdır. Hərbi münaqişələr zamanı beynəlxalq hüquq normalarının tez-tez pozulmasının, effektiv nəticə verməməsinin səbəbləri də məhz bu amillərlə bağlıdır.

Təəssüflər olsun ki, bir şəxsi qətlə yetirən cinayətkarı məsuliyyətə cəlb edərək azadlıqdan məhrum etmək, hətta ölüm cəzasına məhkum etmək çox asandır, nəinki minlərlə insanın, dinc əhalinin kütləvi şəkildə qətlində, öz yurd-yuvalarını tərk etməsində təqsirli olan şəxs və ya şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi. Kambocada, Ruandada, Liberiyada, Mozambikdə baş vermiş kütləvi qətlər, eyni zamanda Xocalı soyqırımının təqsirkarları hələ də öz layiqli cəzalarını almayıblar.

Müasir dövrdə isə Konqo, Sudan, Somali, Suriya və İraqda dinc əhalinin kütləvi şəkildə tələfatı halları davam etməkdədir.

Bütün bu problemlərin fonunda hərbi münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Konkret olaraq bu sahədə tövsiyə xarakterli yox, dövlətlər üçün məcburi beynəlxalq öhdəliklər yaradan konvensiyaların işlənib hazırlanmasına və qəbuluna zərurət var. Daha stabil, münaqişəsiz, müharibəsiz dünyanın, sülh və təhlükəsizliyin əldə edilməsi üçün beynəlxalq hüquq normalarına ciddi şəkildə əməl edilməlidir və bu sahədə dövlətlərin səhlənkarlığı yolverilməzdir. Dövlətlər nəzərə almalıdırlar ki, ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanması üçün beynəlxalq öhdəliklərə vicdanla əməl edilməlidir.

Müasir dövrün hərbi münaqişələrinin xarakteri dəyişmişdir. Belə münaqişələr daha çox qeyri-beynəlxalq xarakter almış və müxtəlif etnik, dini, milli, iqtisadi səbəblərdən baş verir. Ona görə də, belə münaqişələrin dayandırılması və gələcəkdə təkrarlanmaması üçün həmin problemləri yaradan səbəblər araşdırılmalı və aradan qaldırılmalıdır, ən əsası da dövlətlər və ya münaqişə tərəfləri bu tip problemlərin həllində mümkün qədər güzəştə getməlidirlər.

Fikrimizcə, dinc dövrdə beynəlxalq humanitar hüququn problemləri, hərbi münaqişələrin ağır nəticələri ilə bağlı maarifləndirmə işlərinə daha çox diqqət ayrılmalıdır, başqa sözlə desək insanlara müharibə və münaqişələrə meyl etməmə ilə bağlı biliklər aşılmalıdır. Hər bir dövlət hərbi qüvvələrində beynəlxalq humanitar hüquq, müharibə qanun və adətlərinin təliminə mühüm yer ayırmalıdır. Əsgərlərə, hərbi münaqişələrdə dinc əhaliyə, tibbi personala, əsir və girov götürülmüş şəxslərə və xüsusilə də uşaqlara qarşı necə davranmaqla bağlı kifayət qədər məlumat çatdırılmalıdır. Bu işdə dövlət hakimiyyəti orqanları ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti institutları da fəallıq göstərməlidirlər.

Hərbi münaqişələrlə bağlı beynəlxalq hüquqi normaların təbliğində, həmçinin insan hüquqlarının kütləvi pozuntusu hallarının işıqlandırılmasında kütləvi informasiya vasitələri, müxtəlif media qurumları, televiziya və radio kanalları maraqlı olmalıdırlar. Belə olan təqdirdə hərbi münaqişələr hüququnun prinsip və qaydaları geniş ictimaiyyət kütləsinə aşkar olacaq, bu isə öz növbəsində insanların müharibə

adət və qanunlarına daha çox riayət etməsinə, ən azından biganə qalmamasına gətirib çıxaracaqdır.

Bütövlükdə, hərbi münaqişələr zamanı uşaqların hüquqlarının qorunması ən vacib məsələ olmalıdır. Yəni uşaqları müdafiə etmək “hörmət əlaməti”, “mənəviyyət naminə” yox, konkret olaraq öhdəlik kimi qiymətləndirilməlidir, insanlar dərk etməlidirlər ki, uşaqların müdafiəsi onların hüququ yox, vəzifəsidir.

Tədqiqat işində araşdırılan məsələləri və müasir dövrdə hərbi münaqişələrdə uşaq hüquqlarının vəziyyətini nəzərə alaraq, aşağıdakı təkliflərin və nəticələrin irəli sürülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Beynəlxalq hüquq doktrinasına görə hərbi münaqişələr adətən beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq olmaqla iki yerə ayrılır. Lakin XXI əsrin hərbi münaqişələri bu təsnifatın artıq köhnəliyini sübut etmişdir. Bizim fikrimizcə, müasir dövrün hərbi münaqişələrində mülki əhalinin xüsusilə də, uşaqların ölüm hallarının sayının artmasını nəzərə alaraq, hərbi münaqişələrin təsnifatı məsələsinə beynəlxalq səviyyədə yenidən baxılmalıdır.

2. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində beynəlxalq məsuliyyət beynəlxalq hüququn müqavilə və adət normalarına vahid bir sistem şəkildə yanaşılmasını şərtləndirir. Buna əsas isə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsi, o cümlədən kifayət qədər beynəlxalq məhkəmə praktikasıdır.

3. Hərbi münaqişələrin qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında vahid beynəlxalq hüquqi sənədinin hazırlanması artıq ciddi bir zərurətə çevrilmişdir. Bu sənədin hazırlanması zamanı hərbi münaqişə anlayışının təyininə xüsusi əhəmiyyət verilməli, müasir dövrdə baş verən müxtəlif xarakterli hərbi münaqişələrin spesifik xüsusiyyətləri bu anlayışda öz əksini tapmalıdır. Bu zaman mövcud istiqamətdə nəzəri fikirlər və praktiki halların əsas müddəalarının nəzərə alınması da təmin edilməlidir.

4. Hərbi münaqişələrdən sonra uşaqların reabilitasiyası, hüquqlarının bərpası, yenidən ailələrinə qaytarılması, təhsil almaq imkanlarının bərpası kimi vacib məsələləri özündə ehtiva edən ayrıca bir beynəlxalq hüquqi sənədin hazırlanması və qəbul edilməsinə də ciddi ehtiyac vardır.

5. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri uşaqların hərbi qüvvələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması üzrə milli və beynəlxalq tədbirləri aktivləşdirməlidirlər, xüsusilə də, bu istiqamətdə qanunvericilik aktları qəbul edilməli, beynəlxalq mexanizmlərin dövlət daxilində fəaliyyətinə normal şərait yaradılmalı, problemlərin üzə çıxarılması və aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər arasında, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Bunlar çox vacib tədbirlər hesab edilməklə onların ciddi beynəlxalq müzakirələri təşkil edilməlidir.

6. Hərbi münaqişələrdən sonrakı dövrlərdə uşaqlarının hüquqlarının bərpası sferasında pozitiv təcrübəsi olan UNICEF, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi və s. kimi beynəlxalq təşkilatların standartları, qayda və prosedurları dövlətdaxili səviyyədə effektiv şəkildə realizə edilməlidir. İlk növbədə, dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarında da müvafiq istiqamətdə dəyişikliklər aparılmalıdır.

7. Hərbi münaqişələr nəticəsində itmiş uşaqların axtarışı qaydalarının mümkün müddətləri və dəqiq çərçivələrini tənzimləyən vahid beynəlxalq hüquqi standartların yoxluğu da qeyd edilməlidir. Hərbi əməliyyatlar dövründə uşaqların axtarışı prosedurunu ətraflı şəkildə təsbit edən və münaqişədən sonrakı axtarışının mümkün müddətlərini müəyyən edən belə standartların qəbulu bizim fikrimizcə, hərbi münaqişələr dövründə və ya onlardan sonra, uşaqlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ailələrin tez bir zamanda yenidən birləşməsinə imkan yarada bilər. Bunlar isə qeyd edilən məsələlərin beynəlxalq nəzarətə götürülməsini zəruri edir.

8. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sferasında qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti, hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığı tam məqsədəuyğundur, çünki qeyri-hökumət təşkilatları konkret problemlərin işıqlandırılmasında, pozuntu faktlarının aşkarlanmasında daha səmərəli vasitə hesab edilir, eyni zamanda, beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən də dəstəklənir. Qeyri-hökumət təşkilatları adətən problemlərin üzə çıxarılmasında fəal iş görür, həmin problemlərin həlli isə artıq hökumətlərarası təşkilatlardan daha çox asılı olur.

9. Hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ayrı-ayrı aspektləri və onların hüquqlarının münaqişədən sonrakı bərpası problemlərinin həlli uşaqların gələcəkdə progressiv inkişafında əsaslı meyardır. Bunları nəzərə alaraq qeyd edilməlidir ki, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi

istiqamətində beynəlxalq universal və regional hüquq normalarının daim inkişafını nəzərdə tutan təkmilləşdirmələrə böyük zərurət vardır.

10. Dissertasiya işində aparılan təhlillər və qeyd edilən saysız-hesabsız faktlar Ermənistan tərəfindən mühüm beynəlxalq cinayətlərin törədilməsini sübut etməklə bərabər, uşaq hüquqlarının da sistematik, ciddi və kobud şəkildə pozulduğunu bur daha təsdiq edir. Bu isə Ermənistana qarşı beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsini zəruri edir. Ancaq təəssüflər olsun ki, Azərbaycan kifayət qədər əsaslı faktlar təqdim etsə də, o cümlədən bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər olsa da (BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri və s.) hələ də Ermənistana qarşı beynəlxalq məsuliyyət tədbirləri həyata keçirilməmişdir.

11. Beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən Ermənistanın beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti əsasən iki əsas istiqamətdə müəyyən edilməlidir: törədilən cinayətlərə görə Ermənistanın dövlət kimi məsuliyyəti və bu cinayətləri törədən fiziki şəxslərin fərdi məsuliyyəti. Belə ki, Ermənistanın beynəlxalq hüququn subyekti kimi beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərini yerinə yetirməməsinə görə dövlət kimi məsuliyyəti, nəhayət, uzun müddət onun hərbi-siyasi rəhbərliyində təmsil olunan şəxslərin törətdikləri beynəlxalq cinayətlərə görə fərdi məsuliyyəti müəyyən edilməlidir. Artıq bu sahədə kifayət qədər də beynəlxalq praktika formalaşmışdır.

12. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının milli qanunvericilik səviyyəsində implementasiyası son dərəcə xüsusi əhəmiyyətə malik məsələdir, çünki, bu proses istənilən növ münaqişə qurbanlarının hüquqlarının müdafiəsini tam şəkildə təmin etməyə imkan verir. Ona görə də, bu istiqamətdə atılan istənilən addım beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı inamın möhkəmləndirilməsinə kömək edən vacib tədbir kimi qəbul edilir. Konkret olaraq, Azərbaycanda həm dinc dövrdə, həm də müharibə dövründə uşaq hüquqlarının qorunması istiqamətində qəbul edilən bütün dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur ki, bu da bütövlükdə uşaq hüquqlarının hərtərəfli formada qorunmasına xidmət edir. Bütün bunlara baxmayaraq hazırda da dövlətimiz tərəfindən dövlətdaxili normativ-hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi və əhəmiyyətli addımlar atılır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov N.A. İnsan hüquqları sistemində uşaq hüquqlarının müdafiəsi məsələləri. Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010, 30 s.
2. Adilov N.A. Müasir beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində uşaq hüquqlarının müdafiəsi: nəzəri və praktiki məsələlər. Bakı, 2010, 287 s.
3. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. Bakı, 2021, 328 s.
4. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni hərbi təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi. Hesabat, Bakı: 2015, 252 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2010, 273 s.
6. Azərbaycan xalqının ümümmilli lideri. Seçilmiş fikirləri. Heydər Əliyev Elektron Sənədlər Toplusu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Bakı: 2003, 122 s.
7. Azəri N. Xocalı soyqırımını erməni şovinizminin əsl mahiyyətini bir daha üzə çıxardı // Yeni Azərbaycan, 2017, № 25, s. 6.
8. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-poliqrafiya Mərkəzi, 2018, 176 s.
9. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013, 508 s.
10. Əliyev, Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
11. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik, Bakı: 2007, 488 s.
12. Hüseynov L.H. Beynəlxalq Hüquq. Dərslik, Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2002, 420 s.

13. Hüseynov L.H. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasında implementasiyası məsələləri // İnsan hüquqları, Bülleten 1, Bakı 1998, s. 32-38.
14. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2001, Hüquq ədəbiyyatı, 496 s.
15. Qafarov Z.M. Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı: ABU Nəşriyyatı, 2003, 332 s.
16. Qaramollayeva S.A. Cənubi Qafqazda etnik münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi (Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təmsalında). Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2012, 22 s.
17. Quliyeva S. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolu. Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı: 2017, 36 s.
18. Rusiya Federasiyası Prezidentinin Arxivi, F.64, s.1, i.2, b.73
19. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008, 396 s.
20. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi. F.1, s.74, i. 137, v.56
21. Uşaq hüquqları: tövsiyə bibliografiyası /tərt. ed. N.Tahirova; red. və bur. məs. Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı: 2015, 39 s.
22. Vəliyev T. Uşaq hüquqları. Bakı: «İnam» Plüralizm Mərkəzi, 1999, 44 s.
23. Azərbaycanlı Gənc bilim adamları Sempozyumu Bildirileri, 2005, İstanbul: s. 211.
24. Ermenistan'ın Tecavüzü neticesinde Azərbaycan'ın uğradığı Sosial-İqtisadi Zərərler hakkında, Bağımsız Analitik Araştırma Merkezi, Bizim Dernek Dergisi, Eylül 2002, s. 34.
25. Selçuk Çankaya, Mustafa Kibaroglu. Bioterrorism: Threats and Deterrents. IOS Press, 2010, 100 s.
26. Борченко В.А., Долганова Н.В. Защита прав несовершеннолетних в период вооруженных конфликтов // Вестник Прикамского социального института. 2016, № 1 (73), с. 19-23.

- 27.Бурдо Е.П., Гаранина И. Г. Защита прав детей в практике европейского суда по правам человека. Марийский юридический вестник, Выпуск 10, 2013, с. 187-201.
- 28.Витцтум В.Г. Международное право. Серия «Германская юридическая литература: современный подход». М.: Инфотропик Медиа, 2011, 992 с.
- 29.Дутли М.Т. Дети и война. Дети-комбатанты, захваченные в плен. М.: МККК. 1995. С. 16.
- 30.Ковалев А.А., Черниченко С.В. Международное право: 3-е изд., М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. с. 639-640.
- 31.Кравчук Н.В. Защита прав ребенка в судебном порядке // Государство и право. 2004, № 6, с. 66–73.
- 32.Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности // Московский журнал международного права. 2002, № 3, с. 6-9.
- 33.Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. Рос. Акад. Наук. Изд.-во 3-е. М.: 2005, 544 с.
- 34.Морозова Е.А. Война и вооруженный конфликт – границы определений // Государственное и муниципальное управление. 2016, № 2, с. 224-228.
- 35.Нечаева А. М. Защита интересов ребенка: семейно-правовые предпосылки // Государство и право, 2010, № 6, с. 77-80.
- 36.Образование СССР. Сборник документов. М. 1972, с. 419-421.
- 37.Резолюция СБ ООН 1888 (2009) от 30 сентября 2009 г.
- 38.Талалаев А.Н. Венская Конвенция о праве международных договоров: Комментарий. М.: Юридическая литература, 1997, 332 с.
- 39.Юнусова О. Международные акты как правовой механизм регулирования и реализации защиты прав детей. Выпуск № 2 (30), 2012 с. 211-217.
- 40.Accelerated Learning in Postconflict Settings. A discussion paper. Sue Nicholson, Education Consultant November 2006. 45 p.
- 41.Alex J. Bellamy. Responsibility to Protect. Polity, 2009, 249 p.
- 42.Alison Bisset. Blackstone's International Human Rights Documents. Oxford University Press, 2016, 504 p.

43. Andrew Clapham, Paola Gaeta, Marco Sassòli, Iris van der Heijden. The 1949 Geneva Conventions: A Commentary. Oxford University Press, 2015, 1651 p.
44. Ann-Charlotte Nilsson. Children and Youth in Armed Conflict. Martinus Nijhoff Publishers, 2013, 1638 p.
45. Annyssa Bellal. The War Report: Armed Conflict in 2014. Oxford University Press, 2016, 757 p.
46. Bassiouni M. Cherif, William A. Schabas. The Legislative History of the International Criminal Court (2 vols.): Second Revised and Expanded Edition. BRILL, 2016, 1624 p.
47. Berman N. Privileging Combat. Contemporary conflict and the legal construction of War // Columbia Journal of transnational Law, 2004, p. 16.
48. Bernard Vincent. Editorial: Time to take prevention seriously. International Review of the Red Cross. Volume 96, N-895/6, 2014, pp. 688-705.
49. Bothe Michael, K.J. Partsch, W.A. Solf. New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949. Second Edition. Martinus Nijhoff Publishers, 2013, 876 p.
50. Bothe Michael. The Handbook of International Humanitarian Law. Oxford University Press, Oxford, 2013, 714 p.
51. Bruce Oswald, Helen Durham, Adrian Bates. Documents on the Law of UN Peace Operations. Oxford University Press, 2010, 608 p.
52. Buck Trevor. International Child Law. Psychology Press, 2005, 331 p.
53. Buck Trevor. International Child Law. Routledge, 2014, 508 p.
54. Carsten Stahn, Jennifer S. Easterday, Jens Iverson. Jus Post Bellum. Oxford University Press, Oxford, 2014, 564 p.
55. Camilla Barker. Dignity in International Human Rights Law. Camilla Barker, 2011, 76 p.
56. Cassese Antonio. The New Humanitarian Law of Armed Conflict. Naples, Editoriale scientifica, 1979, 501 p.
57. Charlesworth Hilary, Emma Larking. Human Rights and the Universal Periodic Review. Cambridge University Press, 2015, 315 p.

- 58.Children and armed conflict. Report of the Secretary-General. United Nations A/70/836–S/2016/360. General Assembly. Security Council. 20 April 2016, 40 p.
- 59.Christine van den Wyngaert, Steven Dewulf. International Criminal Law: A Collection of International and Regional Instruments. Fourth Revised Edition. Martinus Nijhoff Publishers, 2011, 2197 p.
- 60.Comprehensive international report on violated rights of Azerbaijani iDPs. – Baku, 2021, 328 p.
- 61.Constance L. Shehan. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies, 4 Volume Set, Volume 1, John Wiley & Sons, 2016, 2280 p.
- 62.Craig Barker, John Grant. International Criminal Law Deskbook. Routledge, 2013, 566 p.
- 63.Crawshaw Ralph, Leif Holmström. Essential Rules of Behaviour for Police in Armed Conflict, Disturbance and Tension: Legal Framework, International Cases and Instruments. Martinus Nijhoff Publishers, 2014, 768 p.
- 64.Croissant P. Michael. The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. London: Praeger. 1998, 172 p.
- 65.Daniela Carpi, Marett Leiboff. Fables of the Law: Fairy Tales in a Legal Context. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016, 463.
- 66.David M. Rosen. Child Soldiers: A Reference Handbook: A Reference Handbook. ABC-CLIO, 2012, 323 p.
- 67.Detrick Sharon. A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. Martinus Nijhoff Publishers, 1999, 790 p.
- 68.Dietrich Schindler, Jiří Toman. The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions, and Other Documents. BRILL, 1988, 980 p.
- 69.Dillon Sara. International Children's Rights. Carolina Academic Press, 2010, 982 p.
- 70.Dixon Martin, Robert McCorquodale, Sarah Williams. Cases & Materials on International Law. Oxford University Press, 2016, 731 p.
- 71.Drumbl M.A. Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy. Oxford, Oxford University Press, 2012, 254 p.
- 72.Eagleton C. International Government. New York., 1948, 554 p.

73. Edmund Jan Osmańczyk. *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements: G to M*. Taylor & Francis, 2003, 2941 p.
74. Edward S. Mihalkanin, Robert F. Gorman. *Historical Dictionary of Human Rights and Humanitarian Organizations*. Scarecrow Press, 2007, 336 p.
75. Emily Crawford, Alison Pert. *International Humanitarian Law*. Cambridge University Press, 2015, 325 p.
76. Evan J. Criddle. *Human Rights in Emergencies*. Cambridge University Press, 2016, 302 p.
77. Felipe Gómez Isa, Koen de Feyter. *International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges*. Universidad de Deusto, 2006, 706 p.
78. Forsyth M.G., H.M.A. Keens-Soper, Peter Savigear. *The Theory of International Relations: Selected Texts from Gentili to Treitschke*. Transaction Publishers, 2008, 353 p.
79. Françoise Bouchet-Saulnier. *The Practical Guide to Humanitarian Law*. Rowman & Littlefield Publishers, 2013, 826 p.
80. Frauke Lachenmann, Rüdiger Wolfrum. *The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford University Press, 2017, 1472 p.
81. Gerd Oberleitner. *Human Rights in Armed Conflict*. Cambridge University Press, 2015, 431 p.
82. Gerhard Werle. Vormbaum Moritz. *The African Criminal Court: A Commentary on the Malabo Protocol*. Springer, 2016, 345 p.
83. Gillard E.C. *Reparation for violations of international humanitarian law*. p. 551.
84. *Global Monitoring Report 2007: Millenium Development Goals: Confronting the Challenges of Gender Equality and Fragile States*. World Bank Publications, 2007, 249 p.
85. Gourevich P. *Letter from Rwanda: After the Genocide*. New York, 1995, p. 84.
86. *Guide to the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict*. UNICEF, 2003, 71 p.

87. Hannum H. Guide to International Human Rights Practice. Second edition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, 995 p.
88. Hew Strachan, Sibylle Scheipers. The Changing Character of War. Oxford University Press, Oxford, 2011, 564 p.
89. Jancic O. Cvejic. The Rights of the Child in a Changing World: 25 Years after The UN Convention on the Rights of the Child. Springer, 2015, 410 p.
90. Jinks D., Maogoto J.N., Solomon S. Applying International Humanitarian Law in Judicial and Quasi-Judicial Bodies. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2014. p. 9.
91. John J. Kirton, Jun'ichi Takase. New Directions in Global Political Governance: The G8 and International Order in the Twenty-first Century. Ashgate, 2002, 368 p.
92. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS). Note by the Secretary-General. United Nations E/2009/70. Economic and Social Council. 20 p.
93. Julia Hoffmann, André Nollkaemper, Isabelle Swerissen. Responsibility to Protect: From Principle to Practice. Amsterdam University Press, 2012, 384 p.
94. Julie L. Drolet. Social Development and Social Work Perspectives on Social Protection. Routledge, 2016, 310 p.
95. Kellenberger Jakob. Sixty years of the Geneva Conventions: learning from the past to better face the future. Volume 91, Number 875, September 2009, pp. 613-618.
96. Klabbers Jan. International Law Documents. Cambridge University Press, 2016, 475 p.
97. Klaus Jurgen Gantzel, Torsten Schwinghammer. Warfare Since the Second World War. Transaction Publishers, 2000, 554 p.
98. Leslie Alan Horvitz, Christopher Catherwood. Encyclopedia of War Crimes and Genocide. Infobase Publishing, 2014, 582 p.
99. Lieberman Benjamin. Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe. Chicago: Ivan R. Dee Publisher, 2006, 396 p.
100. Lundy C. An introduction to the Convention on the Rights of the Child. Canada, 1997, p. 85.

101. Manisuli Ssenyonjo. The African Regional Human Rights System: 30 Years after the African Charter on Human and Peoples' Rights. Martinus Nijhoff Publishers, 2011, 628 p.
102. Marion Harroff-Tavel. The International Committee of the Red Cross and the promotion of international humanitarian law: Looking back, looking forward // International Review of the Red Cross. Volume 96, N-895/6, 2014, pp. 817-857.
103. Mayall James. The Community of States: A Study in International Political Theory. Routledge, 2015, 204 p.
104. Medina Cecilia. "The InterDAMERICAN Commission on Human Rights and the InterAMERICAN Court of Human Rights: Reflections on a Joint Venture", Human Rights Quarterly, Vol. 12, No. 4 1990, p. 460-463.
105. Narayan O. Harnessing Child Development: Children and the access to information. Gyan Publishing House, Volume 3, 2005, 320 p.
106. O'Keefe R. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2015. 608 p.
107. Pasqualucci Jo M. The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights. Cambridge University Press, 2013, 410 p.
108. Patrycja Grzebyk. Criminal Responsibility for the Crime of Aggression. Routledge, 2013, 408 p.
109. Plattner D. Protection of Children in International Humanitarian Law // International Review of Red Cross, 1 May 1984, № 240, pp. 141-148
110. Prosecutor v. Tadic, T-94-1-A, Judgement, 15 July 1999, para. 84 (Tadic Appeal Judgement).
111. Protection of children affected by armed conflict. Note by the Secretary-General. United Nations. A/54/430. Fifty-fourth session. 1999, 31 p.
112. Raymond Taras, Rajat Ganguly. Understanding Ethnic Conflict. Routledge, 2015, P. 99. (336 p).
113. Reisman W. Which Law Applies to the Afgan Conflict // American Journal of International Law, 1988, pp. 458-462.

114. Report of the Secretary-General on children and armed conflict in Somalia. S/2016/1098. United Nations Security Council. 18 p.
115. Report of the Secretary-General on children and armed conflict in the Central African Republic. United Nations S/2009/66. Security Council. 3 February 2009, 18 p.
116. Report of the Secretary-General on children and armed conflict in Colombia (September 2011-June 2016). United Nations S/2016/837. Security Council. 20 p.
117. Revised guidelines regarding initial reports to be submitted by states parties under article 8, Paragraph 1, of the optional protocol to the Convention on the rights of the child on involvement of children in armed conflict. September 2007, p. 1. (16 p).
118. Rita Joseph. Human Rights and the Unborn Child. BRILL, 2009, 368 p.
119. Schutter O. International Human Rights Law. Cambridge, 2010, p. 95.
120. Sonja C. Grover. Child Soldier Victims of Genocidal Forcible Transfer: Exonerating Child Soldiers Charged With Grave Conflict-related International Crimes. Springer Science & Business Media, 2012, 304 p.
121. Sonja C. Grover. Schoolchildren as Propaganda Tools in the War on Terror: Violating the Rights of Afghani Children under International Law. Springer Science & Business Media, 2011, 279 p.
122. Sonja C. Grover. The Torture of Children During Armed Conflicts: The ICC's Failure to Prosecute and the Negation of Children's Human Dignity. Springer Science & Business Media, 2013, 228 p.
123. Spyros G. Tzafestas. Roboethics: A Navigating Overview. Springer, 2015, 204 p.
124. The Christian Disciple. Volume III. 1815, Boston. Published by Cummings and Hilliard, N-4 Cornhill. 400 p.
125. The hidden crisis: Armed conflict and education. Published in 2011 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, 431p.
126. Thoko Kaime. The African Charter on the Rights and Welfare of the Child: A Socio-legal Perspective. PULP Publishing, 2009, 247 p.

127. Thomas De Waal. Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York University Press, New York and London, 2003, 353 p.
128. Thurer D. International Human Law: Theory, practice, context. Maubeuge. Ail-pocket. Hague Academy of International Law. 2011, p. 156.
129. Timothy McCormack. Yearbook of International Humanitarian Law. 2003, Vol. 6. Cambridge University Press, 2006, 874 p.
130. United Nations Literacy Decade. International Strategic Framework for Action. ED-2009/WS/45, 2009, 51 p.
131. United Nations S/PV.5834. Security Council. Sixty-third year. Report of the Secretary-General on children and armed conflict (S/2007/757). 31 p.
132. United Nations S/PV.6114. Security Council. Sixty-fourth year. Report of the Secretary-General on children and armed conflict (S/2009/158). 35 p.
133. Villiger E. Mark. Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Martinus Nijhof Publisher. Leiden, 2009, p. 661-681.
134. Working Group on Children and Armed Conflict. Conclusions on Children and Armed Conflict in South Sudan. S/AC.51/2015/1. Security Council United Nations. 10 p.
135. Zegveld L. Remedies for victims of violations of international humanitarian law // International review of the Red Cross, Volume 85. September 2003, № 851, pp. 497-528).
136. Frangi M. Droit des relations internationales. M.Frangi., P.Schulz. Dalloz, 1995, ss. 51-52.
137. Habib B. La definition de la enfant en droit international public.(La protection Internationale des droits de l'enfant)// Collection travaux de l'Institut du Droit de la Paix et du Developpement de l'Universite de Nice. 1983. P. 65.
138. Siotis J. Le droit de la guerre et les conflits armes d'un caractere non international. Geneve. LGDJ. 1958. p. 208.
139. <http://1905.az/%C9%99rs%C9%99ng-su-anbarina-erm%C9%99nil%C9%99rin-qanunsuz-muedaxil%C9%99si/>
140. <http://7days.us/glavnye-konflikty-2016-goda/>

141. <http://e-qanun.az/framework/11669>
142. <http://e-qanun.az/framework/9460>
143. <http://e-qanun.az/framework/2200>
144. <http://e-qanun.az/framework/1575>
145. <http://e-qanun.az/framework/3292>
146. http://www.human.gov.az/public/milli/herbi_esirlerin_huquqlarin_qorunmasi_qanun.PDF
147. http://www.human.gov.az/az/interviews/view/84/-Ermenistan-Azərbaycan,_Daglıq_Qarabag_munaqishesi_beynelxalq_humanitar_huquq_mustəvisində_mövzusunda_konfransda_Dövlət_Komissiyası_İşçi_qrupu_rəhbərinin_muavini_Eldar_Səmədovun_məruzəsi.#.YUgijPkzbIU
148. <http://indicators.ohchr.org/>
149. <http://karabakhinfo.com/31377>
150. <https://www.qafqazinfo.az/news/detail/qarabagda-571-medeniyyet-muessisesi-tamamile-dagidilib-315223>
151. <http://regionplus.az/az/articles/view/3924>
152. http://russian.news.cn/2017-02/09/c_136043631.htm
153. http://scfwca.gov.az/?page_id=812
154. <http://shusha.az/erm%C9%99nistanin-az%C9%99rbaycana-t%C9%99cavuzu/>
155. <http://supremecourt.gov.az/static/view/175>
156. <https://www.meydan.tv/az/site/opinion/13405/.htm>
157. <http://www.mfa.gov.az/content/636>
158. <http://www.mfa.gov.az/content/796>
159. http://www.mfa.gov.az/files/file/Civilian_casualties__AZE.pdf
160. <http://www.mfa.gov.az/content/795?options=content&id=850>
161. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/>
162. <https://31mart.wordpress.com/2008/03/28/isg%C9%99nc%C9%99/>
163. <http://365.az/az/seysulan-ve-lele-tepeni-azad-edenler-danisir-bayraimizi-sancdiq-video/#.VyDRFPkrKUk>
164. <http://www.achpr.org/instruments/child/>

165. http://www.au2002.gov.za/docs/summit_council/algiers.pdf
166. http://www.bbc.com/russian/international/2014/12/141229_yearender_2014_world_at_war
167. <http://www.cidh.oas.org/basicos/english/Basic4.Amer.Conv.Ratif.htm>
168. <http://www.cidh.oas.org/basicos/english/Basic3.American%20Convention.htm>
169. <http://www.classicsofstrategy.com/2015/07/the-law-war-peace-grotius.html>
170. <http://www.justiceforkhojaly.org/az/content/xocali-soyqirimi-%E2%80%93h%C3%BCquqi-aspektl%C9%99r>
171. <http://www.theguardian.com/global-development/2016/sep/07/nearly-half-of-all-refugees-are-children-unicef-report-migrants-united-nations>
172. <https://www.un.org/press/en/2016/sc12470.doc.htm>
173. <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/>
174. <http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=26589#.WN9JetSLTVQ>
175. <http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=25762#.WOd3StSLTVQ>
176. <http://www.uncc.cli/theclaims.htm>
177. <https://www.unicef.org/about-us>
178. <https://www.unicef.org/lac/.../Belfast%20Declaration.doc>
179. <http://www.warchild.org.uk/what-we-do/protection/child-soldiers>
180. <http://web.archive.org/web/20170808181355/http://azertag.az/xeber/1075473>
181. <https://www.child-soldiers.org/where-are-there-child-soldiers>
182. <https://www.icrc.org/en/document/outcomes-32nd-international-conference-red-cross-and-red-crescent>
183. <http://theworldonly.org/uroven-obrazovaniya-mire/>
184. <http://www2.ohchr.org/.../crc/docs/co/CRC-C-OPAC-LKA-CO-1.d...>
185. https://wn.com/sierra_leone's_cocaine_drugged_child_soldiers
186. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/413/34/PDF/N0841334.pdf?OpenElement>
187. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/596/23/IMG/NR059623.pdf?OpenElement>